

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sydsjælland og Møn

TURISTÅRBOGEN 1975

- Landskabsformerne *af professor, dr. phil. Axel Schou* 3
Sjælland og Møn i oldtiden
af lærer Axel Degn Johansson, Lundby 10
- Af egnens historie
af rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt 15
- Sproget *af ordbogsredaktør, cand. mag. Christian Lisse* 30
- Bondebygninger
af overinspektør, cand. mag. Peter Michelsen 35
- Herregårde og herregårdsarkitektur *af Johan Hvidtfeldt* 41
- Folkelige bevægelser i nyere tid
af skoleinspektør A. Strange Nielsen, Toksværd 50
- Almindelige oplysninger om Sydsjælland og Møn
af Johan Hvidtfeldt 56
- Præstø *af Johan Hvidtfeldt* 58
- Næstved *af lektor F. Michelsen, Næstved* 64
- Herlufsholm *af rektor Poul Kierkegaard* 72
- Holmegaards Glasværk
af driftsbestyrer Mogens Schlüter, Fensmark 76
- Vordingborg *af Johan Hvidtfeldt* 81
- Ture i Sydsjælland *af redaktør Tage Christiansen* 91
Fra Fakse Ladeplads til Præstø 91 – Fra Præstø til
Næstved 98 – Fra Næstved til Vordingborg 110 –
Fra Vordingborg til Kalvehave 117 –
Fra Kalvehave til Præstø 121
- Stege *af Johan Hvidtfeldt* 127
- Bogø og Møn *af Tage Christiansen* 133

Denne bog er sat med 10 punkt Intertype Baskerville
og trykt i Fyens Stiftsbogtrykkeri, Odense
Klicheerne fra Fyens Stifts Reproduktionsanstalt
Typografien ved Erik Ellegaard Frederiksen IDD
På omslaget Møns Klint. Billedet i Nationalmuseet
Kortudsnittene er fra Geodætisk Institut og er
reproduceret med dettes tilladelse A 81/75

Redaktion ved Johan Hvidtfeldt

Udgivet af Samvirkende Danske Turistforeninger

Landskabsformerne

Af AXEL SCHOU

Sydsjællands landskaber er – som det øvrige Sjællands – udformet af sidste istids gletscheraflejringer, d.v.s. af den blanding af ler, sand, grus og blokke, der betegnes med ordet moræne. Hertil kommer de store smeltevandsstrømmes sortering, transport og sluttelige aflejring af materialet med lagdeling og i nye former som f. eks. hedesletter og rullestensåse.

De yngste istidslandskaber – og dødisen

Da isen smeltede bort efter sidste istid, var det i de første afsmeltningsskudier stadig en levende gletscher, der bevægede sig hovedsagelig fra øst mod vest. I randzonen smeltede der blot mere is bort, end der kom til, hvorfor isranden stadig kom til at ligge længere mod øst. Da isranden i afsmeltningens slutfase forløb over Sjælland, var istykkelsen aftaget, hvorfor det mange steder hændte, at store partier af isdækket smeltede bort som isolerede partier uden sammenhæng med den „levende“, d.v.s. den sig bevægende gletscher. Sådanne ismasser, der smelter bort på stedet, betegnes som dødis. Dette fænomen har i høj grad præget landskabsudformningen i Sydsjælland – den del af Sjælland, der sidst blev befriet for isens favntag.

Den glaciële serie af landskabsformer

Den indbyrdes placering af de landskaber, moræneflader, bakkeland og flodsletter, der dannes i forbindelse med et gletscherfremstød, har vist sig altid at foregå efter et bestemt skema. Den glaciële serie af landskabsformer omfatter:

A. Ranlmorænen, den bakkevold, der opstår ved isranden, når ismasserne stadig smelter bort og her efterlader deres medførte moræneindhold. Når gletscheren i en kuldeperiode foretager et fremstød, kan randmorænerne skubbes op til vældige bakkedrag.

B. Inderlavningen, d.v.s. den flade uddybning, der fremkom-

mer under gletscheren – altså bag randmorænebakkerne – når den i lange tidsrum har bevæget sig henover stedet og bortskrabt dele af underlagets bjergarter.

C. Flodsletten eller hedesletten, d.v.s. den aflejring af sand og grus, som smeltevandsstrømmene forårsager ude foran randmorænebakkerne.

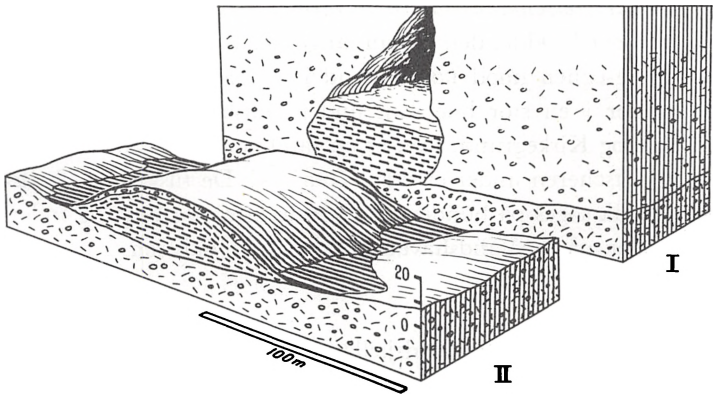
I Sydsjælland kompliceres udredningen af landskabsdannelsen imidlertid meget derved, at der dels er kommet en isstrøm fra øst, altså fra Sydsverige, dels i de allersidste faser af istiden isstrømme fra Østersø-lavningen. Disse har bevæget sig dels nordpå gennem Storebælt og dels gennem Øresund. Dette i forbindelse med dødisafsmeltningen har bevirket, at udredningen af landskabsmosaikken i Sydsjælland er blevet en noget indviklet historie.

De østlige glaciële landskabsserier

Fakse Bugt og Præstø Fjord kan opfattes som en stor inderlavning skabt af østisen. Det store bakkeområde fra Kobanke, Sjællands højeste punkt, 123 m, Snesere og Hammerbanke og videre mod sydøst over Ørslev til Kulsbjerger, 107 m, øst for Vordingborg kan opfattes som israndsbakkerne. Hammer Banke er en typisk randmoræne. Men hvor er hedesletten, der skulle søges vest for israndslinien? Der forekommer simpelthen ikke i Sydsjælland udbredte hedesletter som de jyske – og det er dødisens skyld.

Tunneldalene

Smeltevandets vej er tydeligt markeret i landskabet i form af dybt nedskårne dale med stejle sider. Det er tunneldale, skabt af smeltevandsstrømme, der løb i rørformede tunneller i isens bundlag. En sådan tunneldal, Ugledige-dalen, gennemskærer førnævnte højdedrag fra øst mod vest. Gennem denne dal er smeltevandet fosset ud vestover. Nu løber Mern Å gennem dalen østpå, – for den vej hælder dalen. Smeltevandet løb jo i et rør i isen og kunne derfor, når blot trykket var stort nok, løbe opefter – som vand i et vandrør i en etageejendom! Et andet tunneldalsystem udgår fra Præstø Fjord over Gishale og der-

Dannelsen af en rullestensås, f. eks. Mogenstrup Ås.

I. Istidsstadium. I en smeltevandstunnel i gletscherisen, nær dennes rand, hvor øget afsmeltning i sommertiden gør tunnelrøret større med aftagende strømhastighed til følge, aflejres vekslende lag af rullesten, grus og sand.

II. Nutidsstadium. Isen er smeltet bort og smeltevandsaflejringerne er skredet ud til siderne, fordi de støttende isvægge nu mangler. Åsbakken er skabt af smeltevandets aflejringer med et tyndt dæklag af moræne fra isens bundlag. Åsens snoede forløb gennem landskabet afspejler den oprindelige smeltevandsstrøms slyngninger.

Efter Atlas over Danmark, bd. 1, Axel Schou del.

efter nordpå med retning mod Mogenstrup og derfra videre nordpå gennem Suså-dalen.

Kames bakker – små stykker hedeslette

Smeltevand, der er løbet ud over dødisen, har aflejret sine grus- og sandlag i lavninger mellem dødisklumperne og oven på disse. Når dødisen sluttelig er smeltet helt væk, ligger disse lagdelte grusmasser som bakker, hvis sider er skredet ned, nu da de ikke mere har isvægge at støtte sig til. Nord for Dybsø Fjord ved Myrup ligger en samling af sådanne bakker, der, hvis dødisen ikke havde været der, ville have kunnet danne en sammenhængende hedeslette. Denne type bakker kaldes Kames.

Storebælt gletscherens landskabsformer

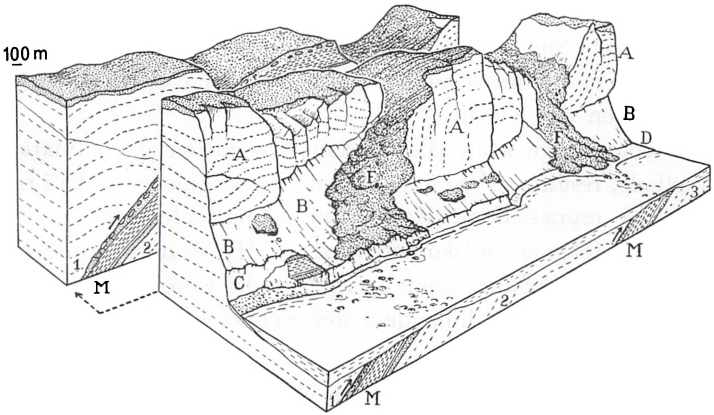
Knudshoved Odde, den 20 km lange halvø, skyder sig fra Vordingborg-egnen imod nordvest ud i Smålandshavet, hvor den fortsætter i en stor bue som undervandsbakkedragene Vene-grunde og Kirkegrund. Den er en randmoræne, skabt af Storebælt gletscheren under et sidste fremstød. De tilsvarende hede-sletter må søges på bunden af Karrebæksminde Bugt og inderlavningen på Smålandshavets bund syd for halvøen.

Åsene

Endelig karakteriseres Sydsjælland af de store åsbakker som f. eks. Mogenstrup ås. Disse åse består af smeltevandsaflejringer afsat i istunneller (se fig. s. 5). Mogenstrup ås bugter sig over morænefladen mod Næstved på en ca. 10 km lang strækning. Højden når op til 60 m, og bredden er 200–400 m. Den ligger i forlængelse af førnævnte tunneldal fra Præstø Fjord. Smeltevandet har altså længst mod øst gravet sig en dal og senere i sit løb aflejret de enorme sand- og grusmasser, den har medført. Ved sine dimensioner fremkalder denne ås et direkte indtryk af de mægtige kræfter, der i istiden gav de danske landskaber deres udformning og særpræg.

Det marine forland

De alleryngste landskabsformer er de havskabte landskaber, der er under stadig dannelse som f. eks. Ulvshale-halvøen. Denne halvø, der strækker sig i fortsættelse af Møns nordkyst 5 km mod nordvest, er et marint forland, d.v.s. et havskabt område, hvis strandvoldssystemer vifteformet breder sig mod nordvest med krummoddespidser yderst ude. Det er flintknolde fra nedbrudte kridtflager af Møns klint, der, formet til rullesten under transporten i havstokken, danner de opbyggende strukturer i dette forland. En analog transport af rulleflint sker i øvrigt langs Møns sydkyst fra klinten til Harbølle pynt ved Grønsund, hvor rulleflinten i lange tider har været opgravet og udnyttet industrielt i kuglemøller rundt om i verden.

Møns Klint. Lokalitet: Store og lille Stejlebjerg.

Undergrundens skrivekridt med lag af sorte flintblokke er under et gletscher-fremstød i sidste istid brudt op i flager, der er skubbet op hinanden: 1, 2 og 3 i forkanten. Morænen, der oprindeligt har dækket kridtaflejringerne, er ved oppresningen kommet ind mellem kridtflagerne (M). Den sidst aflejrede moræne danner et tyndt lag oven på klinten.

A. Stejlvægge øverst i kridtfacaden. B. Skråflader dannet af nedskredne kridtmasser og moræne. C. Udgravning forårsaget af stormbølger, der underminerer klinten på udsatte steder. D. Strandbred af flintrullesten. F. „Fald“, dvs. nedskridende lermasser, hvis stenindhold udvaskes og bliver liggende uden for kysten, medens leret opslemmes og transporteres bort af strømmen.

Efter Atlas over Danmark, bd. I, Axel Schou del.

Møn og Bogø

Møn, 217 km², skilles fra Sjælland af Ulvsund og fra Falster af Grønsund. Landskabeligt består øen af to yderst forskelligartede dele. Den større vestlige del er en lavtliggende, jævntbølget moræneflade med enkelte småbakker, der maksimalt hæver sig 44 m over havet. Den mindre østlige del, Høje Møn, er et bakkelandskab med voldsomt vekslende relief, der i Aborrebjerg når en højde på 143 m. Grænsen mellem disse to landskaber

dannes af Borre lavningen, 6 km fra østkysten. Denne moselavning var i Stenalderen en fjord, og langt op i Middelalderen var Borre en havneby, hvis forbindelse med havet ophørte, da indsejlingen sandede til.

Er det vestlige Møn således, som størstedelen af Danmarks overflade, resultat af gletschernes landskabsformende virke i istiden, så repræsenterer Høje Møn de terrænformer, der er skabt som følge af jordskorpebevægelser. Her er undergrundens kalksten, skrivekridtet, brudt op i flager, der er rejst på højkant og forskudt op over hinanden, som det ses i Møns Klint (se fig. s. 7).

Årsagen til forstyrrelserne lader sig ikke afgøre med sikkerhed. Jordens indre kræfter kan have virket her som så mange andre steder, f. eks. i Mellemeuropa, men de fremrykkende gletscheres tryk i sidste istid kan også være en forklaringsmulighed. Det kraftige overfladerelief fremkaldt af forskydninger langs brudlinier er yderligere forstærket ved de indsynkninger, der talrige steder har fundet sted, hvor nedsivende vand har opløst kalken og fremkaldt dannelse af huler. De mange jordfaldshuller på Høje Møn er dannet, når disse hulers tag er styrtet sammen. De fleste er tørre, men nogle er vandfyldte og fremtræder som søer og moselavninger. Aborresø, der er 19,5 m dyb, ligger i 93 m's højde, Hovensø 88 m og St. Geddesø 99 m over havet. Vandløb mangler typisk nok helt på Høje Møn, der har samme underjordiske afdræning, som karakteriserer det såkaldte karsterræn i nedbørsrige egne med kalkstensbund, f. eks. i Jugoslaviens bjergområder langs Adriaterhavet. Høje Møn er et dansk karstlandskab.

Medens morænelaget i Danmark har mange meters mægtighed – gennemsnitlig 50 – er det på Høje Møn så tyndt, at der mange steder er hvide pletter i markerne, hvor plovjærnet har kradset op i kalkoverfladen. Store dele af Høje Møn er skovklædt, fordi opdyrkning simpelthen har været umuligt, dels af mangel på jordbund og dels på grund af det voldsomme relief.

Møns Klints forskellige dele har individuelle særpræg og derfor lokale stednavne, f. eks. Sommerspiret, 102 m, St. Stejlebjerg, 105 m, og Dronningestolen 128 m. De efter danske for-

hold store højder, de fantastisk varierede former og farvemod-sætninger mellem de stejle, blændende hvide kridtfacader og klinteskovens lysgrønne verden højt oppe på toppen giver dette danske kystlandskab et absolut særpræg – en naturoplevelse af helt fantastisk karakter.

Sydsjælland og Møn i oldtiden

Af AXEL DEGN JOHANSSON

Allerede i den ældste tundratid må landet have ydet livsbetingelser for et arktisk dyreliv og fangstfolk, men der kendes endnu ingen sikre fund fra denne tid.

Omkring 9700 f. Kr. mildnes klimaet, og en spredt skovbevoksning af dunbirk, bævreasp, røn og hæg begyndte at dække landet. Elgen har været det vigtigste jagtvildt. Fra denne periode er der i de senere år fundet og undersøgt en del bopladser. Kun flint er bevaret, men de kredsrunde formationer af flintaffald og -redskaber røber boligformen: telte eller hytter med et tværmål på 5–6 m. Bopladserne forekommer dels i indlandet, især omkring Holmegårds mose og dennes østlige del, Porsmosen, dels langs sydkysten af Knudshoved Odde på niveauer mellem 2 og 5 m over havet. På Knudshoved dominerer svære skafttungespidsler af flint. Det er fristende at tænke sig, at bopladserne her er kystfangstpladser, baseret på sælfangst.

Efter en ny kuldeperiode begyndte den egentlige skovtid omkring 8300 f. Kr. I begyndelsen var skoven åben og lys, præget af bævreasp og birk. Senere blev fyrren det almindeligste skovtræ, og varmetidens løvtræer begynder at indvandre. Udstrakte hasselkrat bredte sig, og nødder blev et vigtigt kosttilskud. Herom vidner de talrige nøddeskaller på bopladserne.

Fra den tidligste skovtid kendes en række bopladser, især fra Barmosen nord for Vordingborg. De er alle indlandsbopladser, og er anlagt ved bredderne af datidige søer, åbenbart af hensyn til fiskeri. Ved undersøgelsen af en af bopladserne i Barmosen fandtes to sammenrullede klumper af beg eller birketjære med bidspor. Tandaftrykkene stammer i det ene tilfælde fra mælkekindtænder og første blivende kindtand af et barn mellem 6 og 10 år, i det andet fra blivende kindtænder, men med så ringe slid, at der må være tale om en meget ung person. Dette er den ældste kontakt med mennesket selv.

Senere breder bopladserne sig ud på tørvefladen i de tilgro-

ende søer. I det store mosedrag mellem Køng, Lundby og Sværdborg og i Holmegårds mose er der fundet talrige boplads-
ser fra denne tid. Her er foruden flinten bevaret redskaber af
ben og tak, ravsmykker og knogler af jagtvildtet: elg, kronhjort,
rådyr, urokse, vildsvin og bæver m. fl. Talrige geddeknogler
vidner om fiskeriet. På bopladsen Holmegård IV fandtes rester
af to hyttegulve, lagt af svære barkflager. På samme boplads
gav bevaringsforholdene for træ indblik i jægerens udstyr: næ-
sten mandslange buer med varierede pilesæt, dels med fure til
indsættelse af flintspidser, dels med kølleformet spids til pels-
dyrjagt. Desuden lette spyd med furer til flintægge.

I den senere skovtid, hvor tætte urskove af lind, eg, ask. m.
m. dækkede landet, steg havet og nåede den kystlinje, der siden
med mindre forandringer har været gældende. Den åbenbart
voksende befolkning og de forringede jagtmuligheder i indlan-
det fremkaldte en ændring af fangstformen fra hovedvægten på
jagt til fiskeri. Bebyggelsen var nu knyttet til kysten, hvor bo-
pladserne grupperer sig tæt omkring gode fiskepladser i fjorde
og sunde. Talrige bopladsfund kendes fra Farø, Bogø og Møns
kyster mod Sjælland, fra Præstø Fjord og Jungshoved, Vor-
dingborg og Knudshoved og ikke mindst fra Dybsø og Karre-
bæk fjorde. Men næsten overalt kan man i stranden eller på
lavt vand finde bearbejdet flint.

Henved 4200 f. Kr. begyndte et bondefolk at rydde skoven
til kornagre og græsning for husdyr. Der er ikke gjort mange
fund fra denne tidlige del af yngre stenalder, men senere satte
man gravmonumenter for årtusinder med de store stengrave:
dysser og jættestuer. Talrige stengrave er bevaret i det sydligste
Sjælland mellem Vordingborg og Kalvehave og herfra i et bælte
op midt gennem landet. Desuden på Knudshoved og Svinø.
Også på Bogø og Møn, især Vestmøn, er der bevaret mange.
Særlig velbevaret og seværdig er på Sjælland runddyssen ved
Krømplinge, Everdrup sogn, et dyssekammer med vældig over-
ligger ved Risby nær Bårse og jættestuerne ved Knudsby gamle
skole, Milehøj ved Stuby og Rishøj ved Ammendrup. På Svinø
findes en stærkt forstyrret dobbeltjættestue, Måneshøj. På Møn
må fremhæves den anselige Sømarkedyse, langdyssen Grøn-

jægers høj, 102 m lang, og jættestuerne Kong Askers høj og Klekkende høj – en dobbeltjættestue. Under tørvegravning i Porsmosen er fundet de makabre vidnesbyrd om et drama fra en tidlig del af yngre stenalder, et mandsskelet med indskudte benpile. En pil sad fastkilet i kraniet gennem næsen ned i mundhulen, en anden havde gennemboret den øverste del af brystbenet.

Bronzealderens bidrag til landskabet er højene, der især er bevaret i skovene, ikke mindst langs kysterne. De store, ofte anselige høje, stammer fra ældre bronzealder, og i flere af disse er der gjort rige gravfund, således den mærkelige kedelvogn fra Trudshøj ved Udby i Sydsjælland. De talrige småhøje, der gemmer brandgrave, stammer for hovedpartens vedkommende fra yngre bronzealder. Et par bopladser fra denne tid kendes fra Næstved og Vejløgaard. Af speciel karakter er en boplads fra periodens slutning på Knudshoved, idet der herfra synes at have været drevet sælfangst. Om bronzealderens handel vidner de nedgravede depotfund fra Kostræde banker og Sageby ved Mern. Fra Møn kendes flere offerfund fra yngre bronzealder. Det mest oplysende fremkom ved Busene på Østmøn. Her fandtes en brønd i form af en tilhugget hul elletrunte, nedgravet på et vandrigt sted. Heri lå flere bronzesager og knogler af husdyr, åbenbart ofre til vandets guddom. Ved Grevensvænge syd for Næstved er fundet en del små bronzefigurer; der også har tilknytning til bronzealderens religion. Måske har de været anbragt på et kultskib af træ. På Farø er fundet en kvindefigur af bronze med tydeligt fremhævet køn, måske en kvindelig guddom.

Jernalderens første århundreder er fundfattige og dunkle. Ved Keldby på Møn er dog fundet en græsk bronzespand i ren klassisk stil. Dette importstykke er det første varsel om de handelsforbindelser med syden, der præger de følgende århundreder. Yngre romersk jernalder fra 200 til 400 e. Kr. har ydet en lang række rige gravfund. De ikke særligt store gravpladser er ofte lagt i sandede småbanker, og har været benyttet af stormandsfamilier, hvis medlemmer er gravlagt med et rigt udstyr af dels hjemlig herkomst, dels importerede bronzer og glas fra de ro-

Jættestuen i Kong Askers høj på Sprove Mark i Damsholte sogn.
Møns Turistforening.

merske provinser. Der er en påfaldende sammenhæng mellem disse gravpladser og de ældste stednavneendelser på -inge og -lev. Jernalderens bopladser findes på overgangen mellem let opdyrkelige sandjorder og engdrag. Græsning og høslæt har spillet en central rolle i fortidens landbrug. På Nissehøj ved Næstved er undersøgt en stor boplads fra ældre romersk jernalder – 0–200 e. Kr. – med hustomter. Jernalderens terrasseformede agersystemer kan ses i Stenskoven nord for Næstved på skråningerne mod engdragene i vest. Ved Broskov nær Præstø er afdækket et meget velbevaret vejanlæg fra romersk jernalder, delvis dækket af en middelaldervej. Et lignende vejanlæg er fundet ved Risby længere mod vest. Overgangen til germansk jernalder ca. år 400 var i hele Østersø-området en urolig tid.

På en stejl banke, Timmesø Bjerg i Klinteskov på Møn ligger en tilflugtsborg, delvis omgivet af bratte skrænsere, delvis af ringvolde og grave. Den kan have ydet beskyttelse for egnens befolkning under fjendtlige anfald på øen.

I vikingetid begynder de egentlige bysamfund at opstå. Gravninger i Næstved har vist, at der her allerede har været bebyggelse i 1000-årene, og syd for Vester Egesborg ved Dybsø Fjord ligger en udstrakt boplads fra vikingetid. Møns rigdom i denne tid røbes af nedlagte sølvskatte og enkeltfundne guldarmringe. Sideror fra vikingskibe er fundet på Feddet ved Præstø Fjord og Degneholmen syd for Jungshoved.

Mange af de arkæologiske fund fra de enkelte egne er udstillet i museerne i Næstved, Vordingborg og Stege.

Af egnens historie

Af JOHAN HVIDTFELDT

Bebyggelsesnavnene fortæller om de enkelte landsbyers alder, idet det gennem mange års studier er blevet muligt at datere de forskellige navneformer ved hjælp af deres endelser. Bebyggelser på -inge regnes for de ældste, vel fra folkevandringstiden, og navnet Holting findes i Guldhorns-indskriften. Disse byer ligger på gammel agerjord, som tidligt er taget under dyrkning. Der er en del navne på -inge i Hammer og Bårse herreder, og der er navne, som idag har en anden endelse, men i virkeligheden er -inge navne, f. eks. Rekkende i Allerslev sogn og Lekkende i Øster Egesborg sogn. Også Køng og Ring synes at høre til denne gruppe af navne.

Navne på -lev er yngre end -inge navnene, men dog vel fra før vikingetiden. Der er ikke så mange af dem i de to sydlige herreder: Brandelev, Blangslev og Kastelev i Hammer herred, Allerslev og Ørslev i Bårse herred.

Navne på -by blev brugt endnu i vikingetiden, ja også senere, og denne endelse forekommer almindeligt i Danelagen og Normandiet. Forleddet i -by navnene kan være af ret forskellig karakter, men i Sydslesvig, på Langeland, Lolland og Falster findes en del af disse navne, der har et personnavn som første led. Det gælder også de sydligste sogne af Bårse herred og Møn, Knudsby, Tågeby, det forsvundne Badeby i Mern sogn og Kokseby på Møn. Flere forskere har ment, at forklaringen herpå skulle være, at de nævnte områder en tid var erobret og besat af svenskere.

Næst efter -gård er det ordet -torp, der er det mest almindelige efterled i danske stednavne, og der er også et meget stort antal i Sydsjælland og på Møn. Torp betyder egentlig en udflytterby og er efterhånden blevet afslidt til -rup eller -strup. Det har allerede været brugt i vikingetiden, men anvendes også i den ældre middelalder. Det er ligeledes almindeligt i Tyskland – dorf – og i de sydlige dele af Sverige. Langt de fleste af disse

navne er sammensat af ældre personnavne, Gødstrup og Bose-rup i Toksværd sogn f. eks. med Gøtær og Bosæ, Olstrup med Oluf, Sallerup i Køng sogn med Salæ. Foruden de ældre he-denske navne kan man dog også finde yngre personnavne, som er indgået i disse navne, f. eks. Pederstrup og Mogenstrup. Det er et vidnesbyrd om, at denne måde at danne stednavne på er blevet anvendt gennem en meget lang periode.

Kirker

Da danskerne for alvor blev kristne, og den ny tro greb befolk-ningen, blev der bygget Gudshuse rundt om. De, der søgte sam-me kirke, boede i samme sogn. De fleste af de danske sogne har nok været til før 1100. Mange steder har de første kirker måske været af træ, men der er dog også tidligt blevet opført stenkirker. Hammer Kirke i Hammer Herred er bygget af kridtkvadre med faksekalk og kamp, og i koret har der været tre kridtsten med båndsl yngornamenter, som de ofte træffes i 1000-årene. Meget tyder på, at den gamle herredskirke er byg-get før 1100-årene. Møns ældste stenkirke Elmelunde er rejst omved 1075. Materialet her er blandet, granit, kridt og fråd-sten, flint og myremalm, og her har været et tympanon af træ. På flere måder minder den om Hammer Kirke.

Som i disse to kirker er der i mange af de ældre romanske kir-ker i Sydsjælland benyttet materiale af forskellig karakter, man-ge steder kamp og faksekalk, men også frådsten og enkelte ste-der granit. Egentlige kirker af granitkvadre, som de kendes fra Jylland, forekommer vel knap nok, Snesere måske undtaget.

Især i Bårse herred og på Møn, altså i de sogne, der ikke ligger så langt fra havet, er der også en del egentlige teglstens-kirker, i Bårse herred fem, på Møn fire. De er nok gennem-gående yngre end stenkirkerne, fra første halvdel af 1200-årene. Den gotiske teglstenskirke i Bårse er fra sidste halvdel af 1300-årene, men man må regne med, at den har afløst en ældre kir-ke, hvad den romanske døbefont også kunne tyde på.

Gennem middelalderen – ofte allerede i romansk tid – er kir-kerne på forskellig måde blevet udvidet ved tilbygninger, og her som andre steder i Danmark er der i sengotisk tid, kort før

Gåsetårnet i Vordingborg. Inga Aistrup fot.
Danmarks Turistråd.

reformationen helt ændrede forholdene, kommet våbenhus, tårn. Efterhånden blev der også bygget hvælv, i skib og kor. I nyere tid blev en kirke bygget i Damsholte, efter at Stege sogn var blevet delt ved reskript af 1740.

Valdemarerne

De slaviske vender syd for Østersøen var ofte Danmarks fjender og gjorde strandhugst og plyndrede i de sydlige dele af landet. Da Valdemar den Store var blevet landets enekonge i 1157, tog han med energi fat på at sikre landet mod fjenden fra syd. Borganlægget Vordingborg har været et led i denne politik. År efter år stod de danske ledingsflåder til søs for at kæmpe mod venderne. Højdepunktet blev nået, da Arkona på Rügen i 1169 blev stormet og erobret af de danske styrker.

En del kunne tyde på, at Sydsjælland i disse kampår har spillet en særlig rolle, og at Valdemar den Store måske har været nær knyttet til denne egn. Også Valdemar Sejrs opholdt sig ofte på Vordingborg. Det var her, han i 1241 underskrev Jyske Lov, og samme år døde han på slottet.

Under Valdemar Atterdag fik Vordingborg Slot en endnu større betydning end før. Han samlede på ny riget, men nogen fredens konge var han ikke. Det var stadig vigtigt, at Sydsjællands kyst kunne forsvares med styrke, og at overfarten til Falster og dermed videre sydpå kunne sikres. Det må være i Valdemar Atterdags tid, at det store befæstningsanlæg ved Vordingborg blev fuldendt ved bygningen af den ydre ringmur, og det vældige Gåsetårn blev opført, næsten som en fæstning inden i fæstningen. Øverst oppe blev den prydet med en guldgås, der får én til at tænke på det spottevers, han brugte om hanseaterne, die hensen, som han sammenlignede med gæs, die gensen, „77 hanser, der var 77 gæs, men som ikke ragede ham en skid“. Et vidnesbyrd om, at slottet her ved Masned Sund var blevet et midtpunkt i landets styre, er det, at rigets arkiv fra kongens regeringsår og den næstfølgende tid blev opbevaret på borgen. I 1472 blev der udarbejdet en fortegnelse over dette arkiv, som på en måde kan kaldes Danmarks første Rigsarkiv. Det er påfaldende, at mange af arkivets sjællandske breve angik gods i Sydsjælland, især Hammer og Bårse herred. Man får næsten indtryk af, at Valdemar Atterdag på denne egn har prøvet at samle så meget jordegods som muligt under kronen.

Valdemar Atterdag døde på Gurre Slot i Nordsjælland i 1375. Han blev begravet i Slotskirken på slotsanlægget ved

Vordingborg, et vidnesbyrd om den afdøde konges nære tilknytning til egnen. Hans lig blev dog to år senere overført til Sorø Kirke.

Krigstider

De første årtier af 1500-årene blev dramatiske, krige og indre magtkampe fulgte hinanden i hurtig rækkefølge. Danmark var i 1509 kommet i krig med lybækkerne, som året efter gik i land på Møn og hærgede det ganske land. Men et stormløb på Stegehus blev kastet tilbage. I 1522, da Christian 2. var i fejde med hanseaterne, blev Møn på ny hjem søgt af krigens ulykker. Den blev hærget og afbrændt, kvæget drevet til stranden, men Stegehus turde man ikke angribe, fordi man manglede belejrings-skyts. Grevens Fejde efter Frederik 1.s død betød borgerkrig i Danmark. Anders Bille havde i mange år været lensmand på Stegehus, hvorunder begge herreder på Møn, Vester og Øster Herred hørte. Han gik hurtigt over til grev Christoffer. Stegehus var blevet erobret af borgerne i Stege, men Anders Bille fik Vordingborg, hvorunder der hørte fire herreder, Bårse, Hammer, Alsted og Tybjerg. Der var dog mindre områder, især i Bårse herred, som udgjorde selvstændige len, f. eks. Everdrup, Jungshoved, en kort tid også Kalvehave. Disse smålen kunne være pantelen, givet til folk, der havde lånt kongen penge, eller de var overdraget til mænd, som kongen ville belønne.

Anders Billes stilling som høvidsmand over Sydsjælland blev ikke af lang varighed. Under en adelsjagt, der gik over Sjælland, blev han taget i forvaring af Københavns borgere, og 1536 førtes han med andre adelige fanger til Mecklenburg. Vordingborg len gik over til hertug Albrecht af Mecklenburg, der indsatte en tysker som høvedsmand her. Da Anders Bille blev fri, var han i unåde hos den nye konge Christian 3., men nogle år senere blev han statholder på Københavns Slot, og Stegehus len fik han tilbage i 1540.

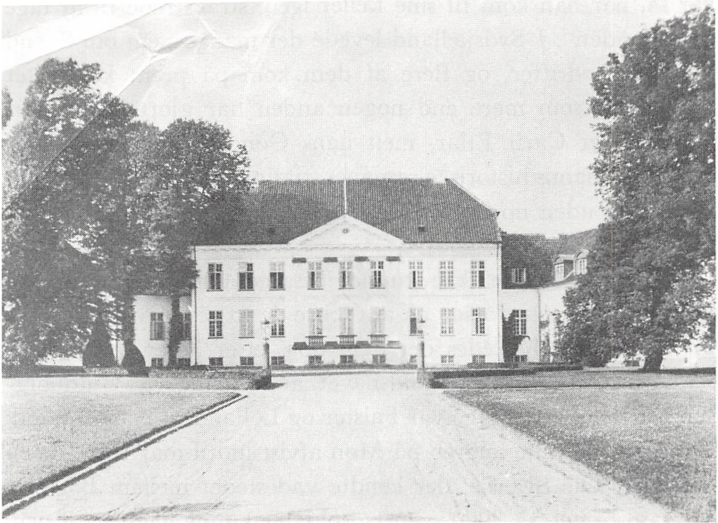
Den sidste del af 1500-årene blev en opgangstid for det danske landbrug, og mange adelige hovedgårdsmarker blev udvidet på bøndergårdenes bekostning. Men noget ind i 1600 kom der tilbagegang, og Kejserkrigen fra 1627 til 1629 og Torstensson-

fejden 1643–1645 betød store ødelæggelser i den vestlige del af landet. Med de to svenskekrige i årene fra 1657 til 1660 blev også Sjælland direkte ramt af krigens ødelæggelser og lidelser. Under den anden svenskekrig begyndte Sjællands besættelse den 7. august 1658, da Karl 10. Gustavs flåde løb ind i Korsør med landgangstropper. Målet var København. Men da svenskekongen havde erkendt, at hovedstaden for alvor ville blive forsvaret, søgte han at erobre det øvrige Sjælland for her at udskrive soldater til den svenske armé og flåde og for at skaffe forsyninger til belejringstropperne uden for København. Sydsjælland blev meget hårdt ramt af de svenske udplyndringer og udskrivninger.

Svend Poulsen

Svend Poulsen, fra Gønge herred i Skåne eller fra Halland, var officer, og havde deltaget i Christian 4.s krigstogt i Nordtyskland 1625. Senere havde han været i krigstjeneste hos den hollandske prins af Oranien. Ved begyndelsen af Københavns belejring blev han sendt ud på Sjælland for at operere i ryggen på belejrerne. Hurtigt fik han samlet en flok af dristige karle, forvovne mænd, der var rede til at være med i en guerillakrig og var klar over vilkårene. Flere af dem havde nok været tvangsudskrevet til svenske soldater. Her blev ikke givet pardon. Fangenskab betød døden. Men disse mænd gav heller ikke pardon. Målet for deres kamp mod besættelsessoldaterne var tilintetgørelse og udslættelse som altid i denne form for krigsførelse.

Svend Poulsen har selv givet en kort beretning om „strejferierne i Sjælland“. Heri hed det bl. a.: „Så fik vi kundskab, at der var en ganske hob til præstens i Sværdborg, hvorfor vi drog straks did om morgenen tidligt og omringede gården, hvor vi fik 4 kvartermestre, 2 korporaler og 18 ryttere, som vi tog med og gjorde kaput med i skoven. Og hvor vi kom, så tog jeg alt an, så at jeg bekom 56 karle. Drog så til Snesere præstegård. Der skød vi en regimentskvartermester og en anden kvartermester og 6 ryttere. Og provianten, som de havde og skulle til lejren med, kom [gav] vi til bønderne til at drage hjem med

Herregården Lundbygård i Lundby sogn, Hammer herred. Svend Poulsen, Gøngenhøvdingen, fik 1661 brev på gården, som dengang kun var en stor bondegård. Den nuværende hovedbygning er opført 1815. Det kgl. Bibliotek.

igen. I Køng skød vi en kvartermester og 2 ryttere, og i Torup skød vi 8 ryttere ihjel“.

Til sidst samlede svenskerne så mange tropper i Sydsjælland, at Svend Poulsen med nogle af sine mænd måtte trække sig tilbage til øen Nyord ved Møn, „og mens vandet var åbent, har jeg tit været ovre [på Sjælland] og gjort kaput med så mange, vi overkom“. Til sidst vendte han med nogle af sine folk tilbage til den belejrede hovedstad og synes senere at have deltaget i Hans Schacks togt til Fyn. Efter krigen overtog han fra kongen gården Lundbygård i Hammer Herred.

I en bog om Københavns belejring fra 1676 hed det om Svend Poulsen: „Forstod nogen at opflamme en folkemængde og sætte den på krigsfod, så var det ham. Han var ufortrøden i at udspionere enhver lejlighed, kom i fjendens lejr med den helligste mine af verden, hørte, hvad anslag man havde for, og

var så, når han kom til sine fæller igen, straks rede til at tage mod fjenden“. I Sydsjælland levede der mange sagn om Svend Poulsens bedrifter, og flere af dem kom på prent kort efter 1800. Den, som mere end nogen anden har gjort hans navn udødelig, er Carit Etlar, men hans Gøngehøvdingen er som B. S. Ingemanns historiske romaner, fiktion, skabt af forfatterens fantasi og uden nogen forbindelse med den historiske virkelighed.

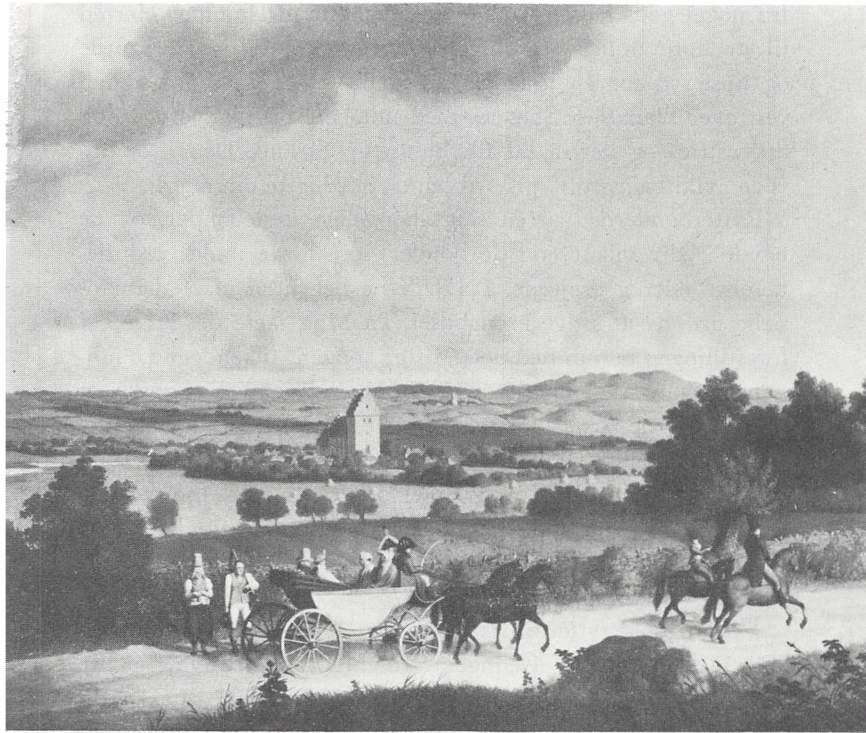
Svenskerne havde ikke kunnet besætte Falster og Møn, og forskellige svenske forsøg på at erobre de to øer blev afvist. Den 27. april 1659 lykkedes det dem dog, efter at en stor svensk flåde var løbet ind i Smålandshavet, at gå i land ved Guldborgsund. I løbet af to dage var Falster og Lolland i fjendens hånd. Derimod blev alle angreb på Møn afvist indtil maj 1659, da en forræder, Ole Sværke, der kendte vadestedet mellem Bogø og Møn, viste vej, så 3000 svenske soldater kunne gå over til øen. Den danske styrke på kun 500 mand blev nedkæmpet.

I over halvandet år holdt svenskerne Sydsjælland besat. Da Karl 10. Gustav døde den 7. februar 1660, var det klart, at krigen gik mod enden, og den 27. maj kunne der sluttet fred. Det land, som svenskerne rømmede i den følgende tid, var udplyndret og fattigt, mange gårde og huse var tomme, indbyggerne døde eller flygtede.

Ryttergods

Kærnen i den danske hær under Christian 5. var rytterregimenterne, som var anbragt rundt om i landet på ryttergårdene, gårde som hørte under kronen, og som helt eller delvis skulle underholde en rytter, mand og hest. Til gengæld var bonden fri for landgilde, skatter og hoveri. Ofte red han selv eller hans søn „for gården“. Den blodige skånske krig gjorde det klart, at hvis ikke landbruget skulle ødes, måtte bonden blive på sin gård, og man gik derfor over til at hverve fremmede til rytteriet, og rytterne blev underholdt af bonden. Der var en del af disse ryttergårde i Sydsjælland, og nogle steder blev der her opført særlige huse for rytteren og hans familie.

Frederik 4. interesserede sig for militærets organisation og for

C. W. Eckersberg: Borre Kirke på Møn. Herskabet i vogn og til hest hilses af to bønder. 1810.
Kunsthistorisk Pladearkiv og Det kgl. Bibliotek.

rytteriet. Han gennemførte en nyordning. Rytterne skulle ikke længere anbringes ude på gårdene, men på de kongelige ladegårde. Til hvert regiment – på Sjælland seks – hørte et rytterdistrikt, og bønderne i det skulle gennem pengeafgifter og leverance af halm m. m. sørge for rytternes underhold. Gennem omfattende mageskifter og ejendomshandler blev det kongelige gods nu så vidt muligt samlet indenfor disse rytterdistrikter. I det sydøstlige Sjælland havde der fra gammel tid været meget krongods. Efter nyordningen kom hele Bårse Herred – bortset

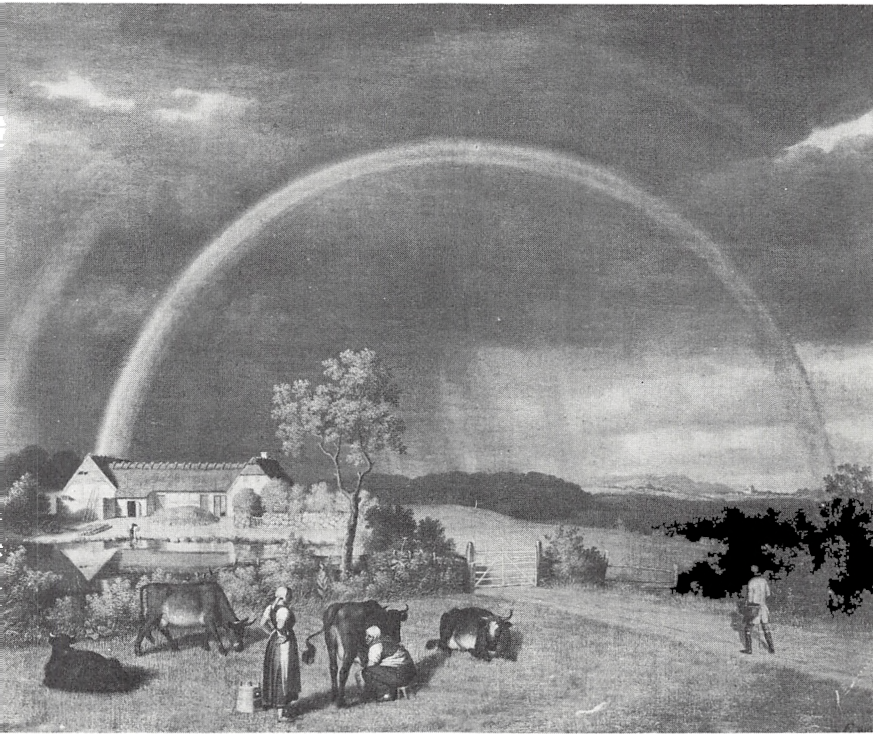
fra noget gods i Everdrup – og det meste af Hammer Herred til at høre under Vordingborg ryttergods, d.v.s. alle gårde og huse syd for en linie fra og med Vester Egesborg sogn i vest over Blangslev, Snese, med udløbere op til Everdrup og Stavstrup og herfra ud til Smidstrup Strand. Den nyopgravede „vildtbanegrøft“ gik syd om de nordligste områder.

Rytterbønderne var en slags kongelige fæstebønder, og de havde bedre vilkår end de bønder, som hørte under proprietærene eller godsejerne. I 1760'erne begyndte man af finansielle grunde at sælge krongodset. På Møn skete det i 1769. I forestillingen herom hed det: „Efter kongens tilkendegivne højgunstige omhu for bondestandens opkomst var vel at ønske, at fæstebønderne på det første og største hartkorn kunne købe deres gårde“. Således gik det da også til, da bondegodset på Koldinghus rytterdistrikt kort før blev solgt. Men på Møn var den enevældige konges ønske ikke nok. Af godset på Møn blev 2039 tdr. htk. henlagt til fem nyoprettede herregårde, og kun 1767 tdr. blev solgt som strøgods.

Vordingborg rytterdistrikt blev solgt 1774, og der opstod herved 12 hovedgårde: Iselingen, Rosenfeld, Avnø, Øbjerggård, Snertingegård, Lundbygård, Engelholm, Beldringe, Lekkende, Liliendal, Høvdingsgård og Petersgård. De to første omfattede den jord, som tidligere havde hørt under Vordingborg Slot og slottets ladegård. De 12 godser var på ialt 4698 tdr. htk. og salgsprisen var 483.260 rdl. Lidt strøgods blev også solgt, kun 200 tdr. htk. Til de enkelte godser var der lagt et antal fæstegårde. Fra at være kongelig rytterbonde var nu en stor del af fæsterne kommet under private godsejere og var blevet hoveribønder.

Det sydlige Sjælland har fra gammel tid været rigt på skove. Fra 1796–1804 blev de enkelte skoves grænser reguleret i forbindelse med udskiftning af skovene, og derved blev agerland lagt ud til skov, men også på anden måde kom skov under plov. I hele Præsø amt blev skovarealet i tiden fra 1789 til 1837 formindsket med over 23.000 tdr. land eller godt 40 pct.

I 1839 udsendte O. D. Lütken en bog om Præstø amt. Han omtalte her forskellige forslag til gavn for egnen: „Hoveriets

C. W. Eckersberg: En udflyttergård af landsbyen Spejlsby på Møn. 1810. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

afløsning imod fuldstændigt vederlag ... Livsfæstets forandring til arvefæste eller selvejendom, men NB ikke til forpagtning“. I mange andre dele af landet var hoveri og livsfæste forlængst forsvundet. Her var der det tragiske i bøndernes dårlige stilling, at den på sin vis var et resultat af den finansielle politik, som regeringen havde ført ved salget af krongodset og rytterdistrikterne. I løbet af 1800-årene forsvandt hoveriet efterhånden og langt de fleste bønder blev selvejere. Endnu ved århundredets slutning var der i Præstø amt dog 581 fæstegårde på livstid, flere end i noget andet sjællandsk amt.

Trafik

Den gamle vej fra nord mod syd, vejen ud til den europæiske kulturverden, snoede sig fra Køge over Karise, Tryggevælde og Vindbyholt. Omkring 1800 blev den afløst af en moderne, snorlige chaussé, den nuværende A2. Af betydning for udviklingen blev oprettelsen af jernbaneforbindelsen i 1870. Indtil da var forbindelsen med omverdenen sket med postvogn over Ringsted. Turen hertil fra Vordingborg tog en 6½ time. Visse dage var der dampskibsforbindelse til København. Åbning af banen til København over Roskilde betød, at turen fra Vordingborg til Hovedstaden kunne gøres på 3½ time. Bygningen af jernbanebroen over Masnedsund i 1884 medførte en stor lettelse, når det gjaldt forbindelsen til Tyskland. Denne udvikling blev fortsat, da Storstrømsbroen kunne indvies i 1937. For Møn var det en revolution i øens tilværelse, da Dronning Alexandrines Bro fra Kalvehave til Kosterhalvøen i 1943 blev taget i brug.

Besættelse

Landeværnet, hvori også var soldater fra Sydsjælland og Møn, blev nedkæmpet i slaget ved Køge den 29. august 1807, og fire dage senere var de engelske tropper i Vordingborg. Lidt senere blev hele Sydsjælland besat af briterne, som dog kun blev i omved en 14 dages tid. Sjælland blev rømmet den 20. oktober.

Krigen mod England blev en hård tid, men derefter skulle der gå over 100 år, før fremmede soldater på ny satte foden på sjællandsk jord. Under forberedelsen til det tyske angreb på Danmark den 9. april 1940 var det på et tidligt tidspunkt blevet bestemt, at angrebet på Sjælland skulle ske ved landgang tre steder, Gedser, Korsør og København. Den 9. april kl. 2 sejlede færgerne Mecklenburg og Schwerin fra Warnemünde, efter at en del af den 198. infanteridivision var blevet indskibet. Kl. 4,15 gik landingsbroen i Gedser ned for Mecklenburg, ingen i land vidste, at der var soldater ombord. Nogle minutter senere stormede stødtropperne ud fra skibet, og i løbet af kort tid kørte den første kolonne mod nord: „Da de er kommet ud på landevejen, jager motorcyklerne og personbilerne uden hensyn til afstand – hver enkelt fører kun med det mål: broerne

L. A. Ring: Interiør fra landsbyen Ring. 1882.
Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

ved Vordingborg – gennem dansk land, hvor alt endnu ligger i dyb søvn“. Kl. 5,15 nåede disse afdelinger Masnedsund, tæt bag dem stabsvogne og vogne fra en motoriseret maskingeværbataillon. Fem minutter senere kom fly med faldskærmsjægere, som blev kastet ned over Masnedø. Ingen danske soldater blev set, og i løbet af kort tid var de tyske tropper i stand til at danne et brohoved nord for Masnedsund, at sikre det og sende motorcykler på rekognoscering ind mod Vordingborg, kort efter også ind i området nord for byen.

Garnisonen i Vordingborg var først blevet alarmeret, da der

L. A. Ring: Folk som går fra Kirke Mogenstrup. 1889.
Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

kl. 5,20 fra Masnedø indløb meddelelse om, at faldskærmstrop-
per var gået ned på øen. Kort efter kom der andre meldinger
om tysk landgang i Danmark. Regimentets chef oberst Harrel
gav derefter ordre til 19. bataillon om, at den første styrke, man
kunne få samlet, uopholdelig skulle afgå til Masnedøbroen,
„der skal holdes“. Andre styrker skulle gå i stilling syd for Vor-
dingborg på begge sider af hovedvej A2.

Få minutter efter at denne ordre var givet kom en tysk
parlamentær, regimentsadjutant, dr. Klemm til obersten. Han
havde det hverv at kræve garnisonens overgivelse. Han oplyste,
at der førtes diplomatiske forhandlinger i København, som for-

mentlig allerede var endt med overenskomst mellem den danske og tyske regering. Obersten ringede til Krigsministeriet. Afgørelsen om at indstille kampen var blevet truffet af kongen kl. 6,05 efter drøftelserne på Amalienborg, og allerede nogle minutter senere kunne man overfor oberst Harrel bekræfte, at kampen var indstillet. Kl. 6,10 fik 19. bataillons styrker ordre til at gå tilbage til kasernen. Intetsteds var de kommet i kamp med de tyske tropper.

Nye tider

Udviklingen i Sydsjælland har på mange måder fulgt de samme retningslinier som i de øvrige dele af landet. De mindre jernbaneforbindelser er forsvundet, således at der kun er hovedjernbanen syd-nord, fra Gedser og Rødby over Storstrømmen og til Næstved, Ringsted, Roskilde og København. Fra Næstved er der jernbaneforbindelse til Køge, hvorfra banen videreføres til Roskilde. På Møn har der aldrig været jernbaner. Landet er blevet dækket af et net af rutebiler, som har overtaget den væsentlige del af persontrafikken.

De mindre byer som Stege, Præstø, Fakse og Vordingborg har kun haft en ret beskeden stigning i tallet af indbyggere, hvilket også hænger sammen med, at disse byer ikke har fået større nye industrier. Af bysamfundene er det Næstved, som gennem det sidste halve århundrede har oplevet den største vækst. Stor betydning fik det, at man i 1930'erne kunne virkeliggøre den gamle drøm om at gøre Næstved til en havneby ved at grave en ny kanal ind til byen og anlægge en virkelig havn i selve Næstved. Den fik stor betydning for byens vigtigste industrivirksomhed, papirfabrikkerne.

Sproget

Af CHRISTIAN LISSE

Der tales stadig dialekt både i Sydsjælland og på Møn som i de fleste egne af landet, men man tør vist ikke længer sige, at dialekterne lever i bedste velgående på disse kanter. Der er nemlig ingen tvivl om, at der er langt færre nu end for et par slægtled siden, der har egnens dialekt som dagligsprog, en naturlig følge af den større mobilitet i landbefolkningen og den større kontakt med fremmede. Dialekterne *er* truede i vore dage, og på flere fronter så at sige. Den ydre front er farligst, den hvor flere og flere „fødte“ dialekttalende helt opgiver dialekten som dagligsprog og går over til „fjenden“, det vil sige den regionale variant af rigssproget, som det tales i egnens købstæder, in casu Vordingborg og Stege, et helt eller delvis stødløst regionaldansk.

Men også på den indre front angribes dialekterne, dels ved udskiftninger i ordforrådet, dels ved forandringer i udtalen af sprogets almindelige ord. Denne indre „nedbrydning“ foregår mere i det skjulte og meget langsommere end angrebet på den ydre front, og den har stået på i århundreder – man tør vel sige altid. Dels synes det at være næsten en naturlov, at gloser og udtryk forældes og forsvinder ud af sproget og afløses af nye, som regel hentet fra nabodialekter eller rigssproget, dels har unge mennesker vel altid haft tilbøjelighed til at tale lidt anderledes end deres forældre og bedsteforældre. Det er jo på den måde, dialekterne er opstået i en fjern fortid og nu atter udjævnes.

To træk er karakteristiske for de indre forandringer i udtale og ordbøjning, der er sket i dialekterne i løbet af de sidste hundrede eller måske to hundrede år. Det ene er, at dialektformer, der kun har ringe geografisk udbredelse, opgives og afløses af en „større“ nabodialekts udtale, uden at det nødvendigvis betyder en tilnærmelse til rigssprogsudtalen. Et eksempel fra dette område kan belyse dette. De fleste ord med bogstav-

følgen -ag- i skriften: bag, bage, hage, kage, mage, sag, tag o. fl. udtales på det meste af Sjælland og på Øst- og Midtmøn med -aw-: bawe, kawe, tebawe o.s.v., men i vestlige og sydlige yderområder af Sjælland og i Fanefjord sogn på Vestmøn har man sagt bae, kae, tebae o.s.v. I Sydsjælland kan denne udtale endnu høres, på Vestmøn er den praktisk talt forsvundet, og begge steder er det den „normalsjællandske“ og østmønske udtale, der trænger frem, selv i lokale særgloser, således at det nu overalt på Møn hedder „oppe på flaving“, d.v.s. flagen, stængeloftet. Kun Bogø holder endnu fast ved den gamle udtale, støttet af falstersk. Der sker i vor tid talrige udligninger af denne art, en samling til større områder med næsten enslydende dialekt.

Det andet karakteristiske træk, der måske særlig gør sig gældende i ømålene, er den såkaldte restitutionstendens, tilbagevenden til en udtale, der svarer til en ældre sprogtilstand og ofte til skriftsproget, der jo er konservativt i forhold til talesproget. Disse restitutioner støttes af rigssproget, men fremkaldes næppe af dette, da de tydeligvis forplanter sig – meget langsomt – fra egn til egn, fra dialekt til dialekt. Blandt mange eksempler herpå fra egnen her kan man nævne den „svenske“ udtale af g foran fortungevokalerne og gj. På Møn og Bogø siger de fleste ældre endnu: et jille, gilde, ing jere – gere, bræmme eller flig på kjole, skjorte, særk –, jæs, gæs, jøe, gø, jøre, joure, jourt, gøre, gjorde, gjort o.s.v. – ligesom på de sydlige øer, Falster, Lolland, Langeland m. fl. og på de sjællandske storebæltøer Agersø og Omø. I Sydsjælland har man forlængst genindført g-udtale i disse og tilsvarende ord, men der er sikre vidnesbyrd om, at man både her og andetsteds på Sjælland har haft j-udtale – længst i ord som ijæn, igen, ijæmmel, igennem, buv-jor, buggjord – og det afsløres ved „falske“ restitutioner, når man går for vidt og indfører g i ord, der altid har haft j eller hj. Ordet yver hedder på Sjælland jiwjer, jewer og på Møn jywer, men mange sydsjællændere har i mands minde sagt gewer. Det er naturligvis især sket i ord, hvis stavemåde man ikke kendte. I et endnu erindret sydsjællandsk udtryk „jeg gæwed for-ed, a de sku goe sån“, d.v.s. anede, frygtede, har et olddansk ord

jæve (jysk æve), som bl. a. træffes i de middelalderlige landskabslove i betydningen tvivle, overlevet til nutiden, skønt det allerede i de yngste afskrifter af Eriks sjællandske lov blev erstattet med tvivle.

K og kj udtalte de rigtig gamle mønboer også „på svensk“: tjøere, køre, tjerke eller terke, kirke, tjæls daw, Kelds dag, 8. juli, Tjestne, Kirstine, og i et enkelt ord er denne udtale også noteret flere steder i Sydsjælland: at tjørne, kørne, løsne bygstak fra kernerne. Restitutionen til k-udtale er nu helt gennemført og har i mønsk bevirket mange „falske“ k-udtaler i ord med oprindeligt tj-: kænne, tjene, kære, tjære, kywr, tyr, ældre mønsk tjiwr m. fl. En høtyv eller fork kaldes i Sydsjælland endnu ofte en jerntywe, men på Møn og Bogø har den lige til nutiden heddet en jærkywe, ældste udtale: jærtjywe.

Trods de omtalte udjævninger i nutiden mellem dialekterne kan der stadig let høres forskel på sydsjællandsk og de mønske mål. Sydsjællandsk er eller navnlig var i mange henseender gammeldags sjællandsk, men er nu ved at blive moderne „almensjællandsk“, dog syd for en linie fra Svinø til Præstø stadig stødløst som mønsk og de andre sydsmål. Vestmønsk står vel sydsjællandsk nærmere end østmønsk, bl. a. fordi vestmønboerne fra gammel tid – i modsætning til østmønboerne – har udtalt det sjællandske – og rigsdanske – „bløde“ d i mad, fed, føde o.s.v., endog i ord, der har nd i skriften: ing ma(jn)d, mand, ing pe(jn)d, pind, Ve(jn)deby, Vindeby. De mønske dialekter, inclusive bogøsk, kan karakteriseres både som endnu mere gammeldags sjællandsk end sydsjællandsk og som overgangsmål til falstersk, den dialekt de nok som helhed står nærmest. Det „gammelsjællandske“ viser sig bl. a. ved, at et par fællesmønske, endnu ikke helt opgivne udtaletræk, fr i stedet for vr: free(d), vred, fri(d)e, vride, frensker, vrinsker, hingst, frest, vrist o. fl., og bortfald af n efter r: båer, barn, bøer, børn, koer, korn o. fl., kan konstateres i sydsjællandsk (og falstersk) i 1600-årene og endnu i mands minde har kunnet høres i enkelte ords og navnes udtale: Fråby, Vråby mellem Fakse og Køge, og Mæer, Mern i Sydsjælland.

Den gamle fordeling af alle navneord på tre grammatiske

køn, hankøn, hunkøn og intetkøn, der giver sig til kende i udtalen af kendeord og visse stedord, hankøn: ing daw, ming hat, hunkøn: æn nat, mæn sjowrte, intetkøn: e(d) oer, met hoer, hår, er endnu intakt i mønsk-bogøsk (som i sydømål og fynsk), men opgivet i alt sjællandsk i nyere tid. At det gamle trekønssystem var fuldt levende i sydsjællandsk ved århundredskiftet, ses af S. P. Nielsen Tøgebys beskrivelse af sproget i Tågeby, Mern sogn i tidsskriftet Dania IX, 1902. Mønskens mellemposition mellem sjællandsk og falstersk viser sig bl. a. ved, at øst- og midtmønboer bruger det sjællandske nægtelsesord itte, „de vie jætte“, medens vestmønboer og bogøere bruger det falsterske inne, inte, „ded vied jænte“.

Mange har den opfattelse, at de gamle, dialektale særglosers faktiske uddøen er ensbetydende med dialekternes forsvinden. Det er ganske forkert. Der tales stadig dialekt – af færre nu end før ganske vist – i Sydsjælland og på Møn, selv om ingen længer siger ståling og åling om henholdsvis heste- og kostalden, selv om man går over til at sige en skade i stedet for ing hejster, en edderkop i stedet for en spindekone, revnet i stedet for skevret, fingernem i stedet for kittig, alligevel i stedet for ilejn og måske hundrede andre ord. En del forsvinder naturligvis sammen med de ting og forhold, de benævner, grislen og ragen forsvandt, da hjemmebagning af rugbrød i den store ovn ophørte, plejlen og sejsen, lebladet, er snart rene museumsgenstande og -ord. Andre er gamle, fællesdanske ord, som de konservative sydsjællændere og mønboer har holdt fast ved længer end andre danske. Det gælder ord som det mønske en trunke (trånke) om et lille, mørkt aflukke, hvori man f. eks. anbragte „liggegalne“ høns og uartige børn – et gammelt ord for fangehul; det ligeledes mønske et (eller ing) køng (gammel udtale: tjøng), lille portion, kort stund, „hosten kom over ham i køngetal“, der også er kendt i skånsk og norsk; det sydsjællandskmønske at vinke, der dels betyder at hælde med hovedet – som fjerkræ, der glør efter høgen –, dels gå skævt på fødderne – man kan vinke både indad og udad, og man kan vinke sine træsko. Man kan beklage, at sydsjællændere og mønboer (og falstringer) kan nænne at kaste vrag på et godt ord som et

SPROGET

hånde, overbegreb for kop, skål, krukke, fad, spand, som man kan have noget flydende i, men kun de gamle kender nu ordet.

Det er altså beklageligt, men ikke katastrofalt for dialekternes fortsatte beståen, at gamle ord uddør og nye kommer til; de tæller uhyre lidt i sprogets samlede ordforråd, og denne ordudskiftning går heller ikke særlig hurtigt. I sit tobindsværk „Forsøg til en Beskrivelse over Møen“, der udkom 1823–24 efter hans død, har Fanefjordpræsten Johan Paludan en „Fortegnelse paa nogle møenske Ord og Talemaader“, ca. 125 ord og udtaleformer, som har forekommet ham gamle og mærkværdige. En gennemgang af denne liste i 1955 med en gammel mønbo viste, at han kendte 70–75 pct. af ordene, men nok ikke selv ville bruge mere end halvdelen. Dialekterne forandres og fornyr sig, men de vil uden tvivl bestå en rum tid endnu.

Bondebygninger

Af PETER MICHELSEN

Når man nu til dags foretager en rejse gennem Danmark, kan det være vanskeligt at få øje på forskelligheder fra egn til egn med hensyn til bygninger. Moderne bondegårde er stort set ens i de forskellige landsdele, for ideerne til deres udformning kommer fra de samme centrale steder, og det er de samme bestemmelser om indretning af den slags bygninger, der skal overholdes overalt i landet.

Moderne landbrugsbygninger

Denne ensartethed træder tydeligst frem ved de allernyeste gårde. Det gammeldags blandede familiebrug er jo ved at være en forældet driftsform. Man kan ikke mere sætte lige kraftigt ind på at dyrke korn, holde køer og opfodre svin. Der må specialisering til, om ikke før, så når gårdmanden tvinges ud i den vældige investering, det i vore dage er at bygge en ny gård. Så kan man se, at nogle koncentrerer sig om kornavl, hvilket viser sig i form af en silo. Andre holder malkekvæg og skal dertil bruge en stald, der udefra nærmest ligner en industrihal. Endelig er der nogle, der kaster sig over svineavl, og en moderne bygning hertil er også temmelig fabriksagtig.

Fælles for disse bygninger i nutidens og fremtidens gårde er, at de alle er indrettet til at kunne bruges med meget lidt arbejdskraft, normalt en enkelt mand. Gammeldags lader til opbevaring af afgrøden er der ikke brug for, men et maskinhus til mejetærsker, roeoptager og traktor er nødvendigt. Boligen i en sådan moderne gård, hvor der ikke som i gamle dage skal være rum til karle, piger og til en talstærk børneflokk, kan helt svare til de etplans typehuse, som folk i andre erhverv bor i.

Hvis man ser på de lidt ældre bygninger, især fra mellemkrigsårene, kan det konstateres, at deres udseende også ofte er ret præget af en dirigering eller inspiration fra centralt hold. Men hertil kommer, at man bevidst har stræbt efter at opføre

f. eks. statshusmandshuse til de store udstykninger i tyverne og trediverne i nogenlunde overensstemmelse med, hvad der var lokal byggeskik.

De bondebygninger, der fra midten af 1800-årene blev opført af mursten, var også delvis præget af tradition. Materialet var nyt, men man skulle i hovedsagen bruge de samme rum som i de gamle bindingsværksbygninger. Udlængerne blev bredere, stuehusene undertiden villalignende. Endog den store omlægning af landbruget i 1880'erne, dengang andelsmejerierne begyndte og man gik over til blandet landbrug med hovedvægt på animalske produkter, førte ikke i sig selv til større bygningsmæssige ændringer.

Bindingsværk

De hidtil omtalte bygninger fra de sidste 125 år udgør hovedmassen af de gårde og huse, man får at se ved en tur til Møn, Bogø og det sydligste Sjælland. Men indimellem får man øje på bygninger, der er ældre. De stammer fra en tid, da der fra egn til egn kunne være stor forskel i byggeskik og boligindretning.

De fleste landsbyer i Sydsjælland og på Møn indeholder en enkelt eller nogle få bygninger af denne ældre aldersgruppe. Man kan også finde nogle liggende alene ude i terrænet, og om disse udflyttergårde vides, at de ikke kan være ældre end landboreformernes tid i slutningen af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene.

Sammenhængende ældre bebyggelser findes flere steder, men i reglen kun udgørende mindre partier af en landsby. Det bedste eksempel på en større ældre bebyggelse uden alt for mange forstyrrende yngre indslag er landsbyen på øen Nyord nord for Møn. Gårdene her er aldrig blevet flyttet fra byen ud på marken, og bebyggelsen har beholdt sin sluttede form, bl. a. fordi småhusene har kunnet finde plads på gadejord inde i byen.

De bygninger, der sætter deres præg på disse ældre bebyggelser, er opført i bindingsværk. Efter vanlig sjællandsk skik er væggene helt overkalket. Der er ikke i byggemåden nogen særlig forskel mellem Sjælland og Møn. Der er begge steder tale

Vægtergården i Kastrup sogn, Hammer herred. En vinkelgård, som dog oprindeligt har været firlænget.
K. U. fot. 1925. Dansk Folkemuseum, Brede.

om den normale sydsjællandske konstruktion med tappede samlinger af tømmeret. Et enkelt træk må dog siges at være karakteristisk for Møn. Det er de gavle, hvor bræddelukningen kun omfatter den øverste spids af gavltrekanter.

Der er heller ikke i anlægsform og grundplan store forskelligheder mellem de to hoveddele af det område, der her fortæles om. Men man kan i almindelighed i Sydsjælland konstatere træk, der minder om de større sydlige øer, og disse træk optræder måske nok lidt hyppigere på Møn end på Sjælland. Det drejer sig f. eks. om en del små tilbygninger til længerne i en

gårdfirkant. De bidrager til at gøre anlægget uregelret, og det gælder endnu mere tendensen til at forlænge en længe ud over det hjørne, hvor den mødes med nabolængen. Ikke mindst på Møn er det forekommet ligesom på Falster og Lolland, at en ende af stuelængen er stald eller lignende. I 1801–02 var der således blandt 50 mønske gårde 31 tilfælde, hvor hele stalden eller en del af den lå i længe med beboelsen. Til gengæld kan boligen undertiden i den anden ende brede sig ind i den tilstødende længe, f. eks. med stegeriset, altså det rum med køkkenfunktioner, hvor den store skorsten var anbragt.

Skorstenen

Udformningen af denne skorsten er et af de træk, der har været fælles ikke blot for Sydsjælland og Møn, men for hele det østlige Danmark. Medens man vest for Storebælt som regel har haft to skorstene i et gårdstuehus, var der i den østlige del af landet normalt kun en enkelt. Den var til gengæld stor, og det var almindeligt, at alle gårdens ildsteder var samlet ved den.

Denne koncentration af ildstederne fandt sted samtidig med indførelsen af skorstenen. Nogle af de kildesteder, som bygningsforskere gang på gang har henvist til angående disse ildstedsforhold, refererer netop til Sydsjælland og Møn. 1714 omtales det således, at der var blevet indsat skorstene i bondegårdene under Vemmetofte gods. Det var en forbedring af bygningerne, som der kom kraftige tilskyndelser til fra myndighederne. Ikke mindst brandfaren ved de ældre skorstensløse ildsteder synes at have spillet en rolle som begrundelse. Det er påvist, at der 1677 allerede var sket en effektiv brandsikring af ildstederne i en trediedel af gårdene i det daværende Vordingborg amt, men uden tvivl i langt mindre grad hos husmændene.

Forholdene på Møn bliver belyst af den undersøgelse, der fandt sted i slutningen af 1600-årene i anledning af, at en del af livgarden til hest skulle indkvarteres på Møn. Den omfattede også boligforholdene. Det konstateredes, at „køkkenet, hvor bondens folk, være sig kvindfolk eller mandfolk, har deres leje, er mere et røgested end tjenlig til husværelse“. Der var nemlig kun få steder hos bønderne, hvor man havde skorsten, fastslår

kommissionen, og det er farligt. Derfor kom der også i 1697 en forordning om, at bønderne på Møn skulle bygge skorsten inden to år, så man kunne undgå ulykkelig ildsvåde.

Disse store skorstene, som nu blev indført, kan man ikke se ret mange steder mere. I langt de fleste tilfælde, hvor der overhovedet er bevaret en så gammel bygning, at den engang har rummet sådan en skorsten, er der sket ombygninger, som har medført nedrivning af den gamle skorsten. I Keldbylille på Møn ligger imidlertid en gård, der holdes vedlige af Nationalmuseet som museumsgård. Det er den såkaldte Hans Hansens Gård, som er en udflyttergård fra året 1800. Her kan man få hele to skorstene af den omtalte art at se. Denne overdådighed af skorstene synes at stride mod det før sagte, at man i det østlige Danmark normalt nøjes med en enkelt skorsten. Det forekommer dog ikke helt sjældent på Møn, at man har to, og forklaringen synes i de fleste tilfælde at være, at der foruden hovedboligen i stuehuset også har været en aftægtsbolig.

I Keldbylille kan gæsten i tankerne stille sig i gårdmandskovens sted. Man kan gå helt ind i den mørke sodede skorsten, der er så rummelig, at man har kunnet stå inde i den under madlavningen på arnebænken. Her har været indfyring til bilæggerovnen i stuen og til en stor bagerovn, der endnu er bevaret ved den ene af skorstenene. Kogestedet inde i selve skorstenen er i Keldbylille som andetsteds blevet afløst af et jernkomfur, som må have betydet en stor forbedring af husmoderens arbejdsvilkår i køkkenet.

Boligindretning

At dagligstuen i de gamle bondebygninger altid har ligget umiddelbart ved siden af køkkenet, er en selvfølge på grund af de opvarmningstekniske forhold. Der har i øvrigt været et ret fast mønster for, hvordan en bondestue skulle være indrettet, og det har stort set været gældende for tiden fra skorstenens indførelse til op omkring sidste århundredskifte. I Sydsjælland er der dog forekommet en af de få variationer over dette tema. Her kan man nemlig konstatere, at bordet, som normalt har sin plads langs vinduesvæggen, ikke sjældent har stået på den anden led,

d.v.s. langs en tværvæg. Det anses for et særlig gammeldags træk, der er et levn af en ældre boligindretning.

Sådan en møbelopstilling kan næppe ses mere nogen steder inden for området. Men der kan være grund til at minde om det tofamiliers håndværkerhus fra Kalvehave, som er flyttet til Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Her kan man se bordet på tværs, sådan som der var tradition for, at det skulle stå i dette hus.

Kalvehavehuset er et beskedent husmandshus, som er opstået i slutningen af 1700-årene i forbindelse med nedlæggelsen af en gård, hvis tømmer er genanvendt i husets ældre del. Dette er karakteristisk for mange småhuses opståen. Hvad der er særlig egnstypisk, er den erhvervsmæssige baggrund for beboerne af dette hus. De udnyttede underskoven af hassel til fremstilling af tøndebånd og lavede i øvrigt mange andre ting af træ.

Med hensyn til boligrummenes funktion har denne virksomhed haft en interessant konsekvens. Øverstestuen har nemlig i dette tilfælde delvis fungeret som værksted. Ellers var den jo et uopvarmet opbevaringsrum, der samtidig udgjorde en pladsmæssig reserve, som kunne tages i brug efter behov. Det var først langt ind i 1800-årene, nogle af øverstestuerne på gårdene skiftede karakter og blev en slags stadsstuer.

Herregårde og herregårdsarkitektur

Af JOHAN HVIDTFELDT

Danmark er et land, der har en rigdom af gamle bygninger. Næsten i hver sogn står en kirke fra middelalderen, ofte fra 1100-årene eller endda før. Vi har klostre og ikke mindst klosterkirker, der fortæller om denne særlige side af det religiøse liv og den betydning, klostresamfundene fik for dansk åndelig kultur.

Næst efter kirkerne er det herregårdene, som rundt om i det danske landskab står som minder om en ældre tids kultur. Der er dog stor forskel fra egn til egn – af mange grunde. En af dem er, at kongerne gennem deres godspolitik, især i 1500-årene, prøvede gennem køb og mageskifter at skaffe sig store sammenhængende godsområder. Det var især under Frederik 2., at denne bevidste storgodspolitik blev ført. Den førte til, at der rundt om i landet opstod store områder, hvor næsten alle adelige godser forsvandt og blev til kongelige domæner. Det gælder f. eks. området mellem Kolding, Vejle og Fredericia og den nordlige del af Sønderjylland. Disse „vildtbaner“ blev senere grundlaget for inddelingen i rytterdistrikter med forsørgelse af soldater som formål.

Danmarks jord var i middelalderen delt mellem kongen – og de selvejerbønder, der hørte direkte under kronen – adelen og kirken. Ikke mindst biskopperne og de store klostre var rige på gods. På Sjælland var mange egne præget af de omfattende besiddelser, som biskopperne i Roskilde efterhånden havde erhvervet. Rundt om blev der bygget biskoppelige borge, hvorfra biskoppens foged eller lensmand styrede godset. Gjorslev i Stevns herred lidt nord for Storehedinge er bygget omkring 1400 af Peder Jensen Lodehat, et imponerende trefløjet anlæg, den største kridtstensbygning i Danmark fra gotisk tid, et højdepunkt i den ikke-kirkelige bygningskunst.

En anden herregård, der oprindeligt er bygget som kloster, er Gavnø, opført på en ø midt i Susåens udløb. Det var dron-

Otto Thott til Gavnø, gehejmestatsminister, samler af bøger, håndskrifter og malerier. Død 1785. Det kgl. Bibliotek.

Gavnø i Vejlsø sogn var oprindelig en herregård, senere et nonnekloster. Det er Otto Thott, der har skabt det nuværende Gavnø med dets gule rokokofacader med glatte, hvide lisener. Svend Bessing fot. Danmarks Turistråd.

ning Margrethe, som her stiftede et nonnekloster, viet til Skt. Agnete. Bygningerne stod færdige omkring 1408. Det er svært at sige, hvor meget af klostret der endnu er tilbage i den nuværende bygnings mure, men en del af slotskapellet, som findes i vestfløjen, er i hvert fald en rest af den gamle klosterkirke. Efter reformationen blev kloster og klostergodset inddraget, og Gavnø kom – på samme måde som Gjorslev – til kongen og overgik senere i privateje. I de følgende århundreder blev der bygget på det gamle kloster. Det blev statsminister Otto Thott,

som mere end nogen anden kom til at præge Gavnø, efter at han i 1737 havde erhvervet godset. Han byggede det om til et palæ i tidens stil, med de gule rokokofacader og de glatte hvide lisener et anlæg af stor skønhed.

Af herregårdene fra renæssancetiden er Holmegård i nærheden af Næstved en af de smukkeste. Den er bygget i bindingsværk. Bygherren var rigsadmiral Claus Daa, og indskriften over porten fortæller, at byggeåret er 1635. Det er et trefløjet anlæg, som åbner sig mod øst bort fra ladegården og er omgivet af grave. Hovedfløjen er i to stokværk; det øverste er noget udkraget og hviler på udskårne knægte. På gavlene er der små udbygninger, som oprindelig har været „hemmeligheder“. I murstenene er der forskellige mønstre, f. eks. en stubmølle med vinger.

Af andre herregårde fra renæssancetiden er Sparresholm, oprindelig Paddeborg, opført af Jens Sparre i 1609. Det er et enkelthus i to stokværk i røde mursten over en hvælvet kælder. Det må oprindelig have været et fint bygværk, men tiden har gnavet hårdt. De to sidebygninger er fra omkring 1700. Den lille herregård Grevensvænge lidt uden for Næstved er bygget af Pros Mund i 1640'erne, en lang, lav bygning i én etage og opført af egebindingsværk. Beldringes hovedbygning blev opført af rentemester Joachim Beck i 1561. Der er ikke meget renæssancepræg tilbage i den bevarede del af det oprindelige anlæg, et stenhus i to stokværk. Murene står på et fundament af hugne granitkvadre og er i vekslende skifter af tegl og kridt.

Renæssancetidens meget levende arkitektur med de mange detaljer, der ligesom har deres egen eksistens, blev efter enevældens indførelse afløst af barokken, som allerede gennem nogen tid havde præget byggeriet ude i Europa. Bygningerne blev stærkt aksefaste, ofte med fremhævelse af et midterparti med risalitter og søjler. Materialerne var ofte røde mursten med bånd og gesimser af lys natursten, og mere end før opfattede man bygningerne og deres omgivelser som en enhed, have- og ladegårdsanlæg skulle indgå i helheden.

Barokken var opstået i Rom, men kom til Danmark via Holland. Den betydeligste bygning fra den ældre enevældes tid er

Holmegård i Olstrup sogn, Hammer herred.
H. M. fot. 1933. Nationalmuseet.

herregården Nysø lige ved Præstø. Den er opført 1671–1673 på det nyoprettede gods. Parolen fra den italienske Andrea Palladios *Ti bøger om arkitekturen* er nøje overholdt. Gennem indkørselsporten midt i ladegården til hovedbygningens indgang og videre gennem havens midtgang på den anden side hovedbygningen går en akse, der symmetrisk deler hele anlægget. Hovedfløjen er i to etager og har to smalle og korte sidefløje. Husets midtparti fremhæves af en lav fronton, der bæres af fire joniske pilastre. Murstenene er små og meget mørke. Vinduerne er helt symmetriske med hensyn til midtaksen og sidder lige under hinanden. Nysø, senere berømt som samlingssted for Thorvaldsen og andre kunstnere, er en af barokarkitekturens perler.

I 1760'erne var diskussionen om landbrugsreformerne i fuld

gang. Mange var enige om, at hovedgårdsmarkernes udstykning, parcellering, hoveriets afskaffelse og fæstebøndernes overgang til selveje eller arvefæste var væsentlig for at fremme landbruget og bedre bøndernes kår. Rundt om tog man da også fat på praktiske reformer efter disse retningslinier. Så meget mærkeligere er det, at kronen nogle steder fulgte helt andre baner, da man for at skaffe penge besluttede at sælge de store samlede kongelige godsområder, rytterdistrikterne.

Vordingborg rytterdistrikt omfattede den sydligste del af Sjælland. Allerede i 1761 havde man afstået et par gårde under rytterdistriktet, Oremandsgård og Jungshoved. Da resten af godset blev solgt i 1774, var det opdelt i 12 hovedgårde, hvoraf de syv lå i Bårse herred, de fem i Hammer herred. Enkelte havde tidligere været selvstændige herregårde, Beldringe, Lundbygård og på sin vis Lekkende, men de øvrige ni var nye gods, hvortil der blev udlagt hovedgårdsjord og et bestemt antal fæstegårde og huse. For de tidligere rytterbønder betød salget en stor forringelse af deres stilling, som blev mere usikker, samtidig med at arbejdsbyrderne blev øget. Der var endda dem, for hvem salget betød, at de mistede deres gård og hjem. For at få jord til hovedgårdens marker blev der nedlagt bøndergårde. Til de 53 td. hartkorn hovedgårdstakst til Høvdingsgård blev der nedlagt 5 fæstegårde i Mern. Den imponerende og smukke avlsgård til Rosenfeldt lå på den tidligere landsby Stenbjergs grund, en by der nævnes endnu 1770. Til Kalvehave gods, der fik navnet Petersgård, lå 69 td. hartkorn under hovedgården, og denne jord stammede fra 10 nedlagte bøndergårde i Kalvehave by. Dette gods blev i øvrigt købt tilbage af kronen i 1799, og derefter gennemførte man her reformerne.

På Møn var der i nyere tid ingen herregårde. Bønderne hørte under kronen, som under Frederik 2. og Christian 4. havde erhvervet al godset fra private godsherrer ved køb eller mageskifter. I 1769 blev jordegodset på Møn sat på auktion. Det lykkedes 257 bønder at købe deres ejendomme, så de blev selvejere, men 280 kom som hovbønder under de fire nyoprettede gods, Marienborg, Nordfelt med Ålebækgård, Klintholm og Liselund.

HERREGÅRDE OG HERREGÅRDSARKITEKTUR

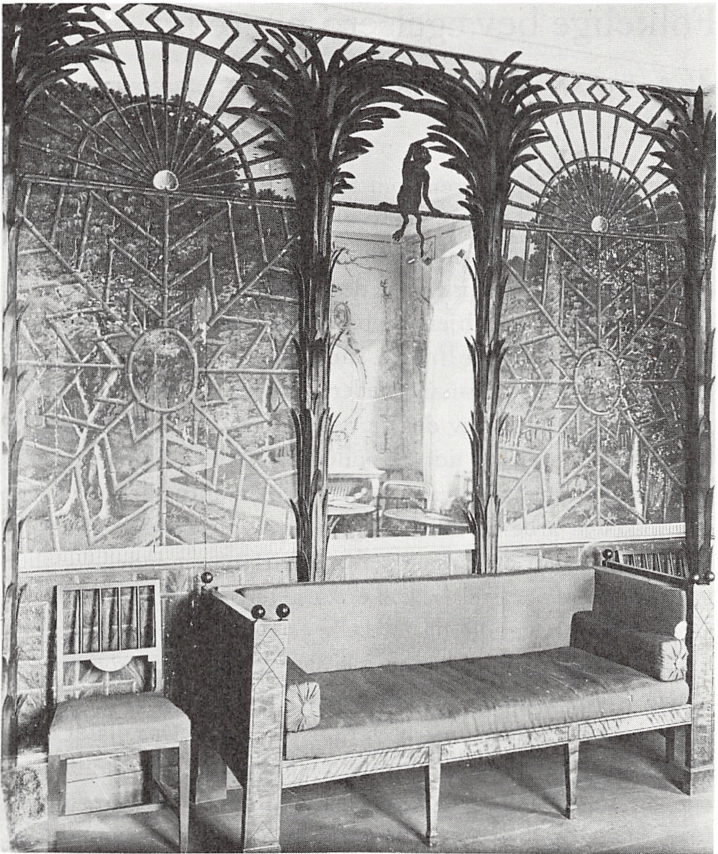

Nysø i nærheden af Præstø. Bygget 1673 i hollandsk barok.
Adam S. Paltorp fot. Danmarks Turistråd.

Mens der på Møn og i Bårse og Hammer herred før 1761 havde været 7 godser, var der fra 1774 ikke mindre end 25 i det samme område. Det førte med sig, at der måtte bygges meget, hovedgårde og avlsgårde. Det betydeligste og interessanteste nybyggeri fandt i øvrigt sted på en af de ældre, oprindelige herregårde, Bækkeskov, som i 1795 blev overtaget af englænderen Charles August Selby. Den hovedbygning, han opførte omkring 1800, er i nyklassistisk stil i to stokværk ovenpå en høj kælder. Materialet er rødviolette hollandske klinker. På syd-siden er der fire joniske pilastre.

Den nye bygning på Petersgård ved Kalvehave er præget af den tidlige klassicisme. Den er i to stokværk med lav frontispice og lodrette pilastre. Hovedbygningen på Engelsholm, en anden af de nye gårde, er fra 1785. Med sit mansardtag og trefagskvist er den i sin stil vel nok lidt gammeldags. Hovedbygningen på Iselingen ved Vordingborg er opført 1802 og var oprindelig en ret ubetydelig bygning. Den blev restaureret 1874 i italiensk villastil. Den mest charmerende bygning fra denne periode er Liselund på Møn, Gammel Slot, opført 1792–1795 af amtmand Calmette til Marienborg og med J. A. Kirkerup som arkitekt. Den lille bygning i kun én etage var snarest et landsted. Interiørerne er næsten uberørt, og der er værdifulde dekorationer af J. C. Lillie. Mest kendt er abehuset. Bygningen og den enestående park med mindre huse og mindesmærker udgør en enhed af stor skønhed og er et enestående udtryk for den romantiske begejstring for naturens idyller, som omkring 1800 var almindelig i højere kredse. Bygningen er nu en selvejende institution, og almenheden har adgang til dette særprægede monument over nyklassicismen og den begyndende romantik.

Igennem 1800-årene blev der opført en del nye hovedbygninger, andre af de gamle blev ombygget, ofte til det ukendelige, men ikke altid til det bedre. Hen i århundredet ønskede man at bygge i historisk stil, f. eks. i renæssance, eller de bestående bygninger blev ombygget, så de efter arkitektens mening fik et udseende, der nærmede sig det oprindelige. Flere af de betydeligere arkitekter fra denne tid har været virksom i det sydligste Sjælland og på Møn, G. Fr. Hetsch har bygget den ældre

Abeværelset på Liselund gamle Slot, Magleby sogn, Møn.
Nationalmuseet.

hovedbygning på Klintholm 1837, F. Meldahl har lavet tegninger til Snertingegård lidt nord for Vordingborg, der er fra 1857, mens den jyske bygningsinspektør V. Th. Walther i 1852 og 1855 var arkitekt for Høvdingsgård og for Marienborg på Møn. De nævnte mænd hørte til blandt eliten af disse årtiers arkitekter, men der er ikke over deres bygninger den stilens simplicitas og ædelhed, som præger bygninger som Nysø, Gavnø og Bækkeskov.

Folkelige bevægelser i nyere tid

Af A. STRANGE NIELSEN

De nye ideer i 1800-årene om frihed på både det åndelige og materielle område og om selv at kunne styre egne sager blev bragt fra sogn til sogn af gudelige og verdslige forkyndere. Nogle kom langvejs fra, især for de gudelige vækkelsers vedkommende. Andre hørte hjemme på stedet. Den samfundsbevidste holdning, der voksede frem, skabtes af folk som væver Hans Hansen i Mern og husmand Peder Hansen, Lundby.

Fra mange sider blev der gjort en stor og uselvsk indsats for at virkeliggøre en ny tid. Frisindede godsejere, præster og lærere, højskolernes folk, vakte og driftige landbrugere opbyggede det folkelige arbejde i deres egne sogne og endda videre ud. Gang på gang er de samme personer virksomme inden for flere af de folkelige bevægelser. Det er karakteristisk, at man de fleste steder skulle have alle de forskellige grene af det folkelige arbejde i gang, før man kunne føle sig tilfreds med udviklingen.

Befolkningen måtte have foreninger og foretagender, som var deres egne, og som man selv var ansvarlig for. Det gjaldt sygekasser, brugsforeninger, forsamlingshuse, mejerier, landboforeninger, husflidsforeninger, skoler for videre uddannelse, brandforsikringer og sognesparekasser, af hvilke sidste der fandtes 14 i det sydsjællandsk-mønske område, alle oprettede 1869–1901.

Brugsforeningerne

Det var med Thisted arbejderforening som udgangspunkt og bærende element, at pastor H. Chr. Sonne i 1866 oprettede den første egentlige brugsforening i Danmark. Allerede tre år før havde lærer Christiansen i Spejlsby på Møn gjort et forgæves forsøg på dér at få en brugsforening i gang. Det lykkedes bedre i Hammer, hvor man havde en arbejderforening, som i 1867 oprettede den første brugsforening på landet på Sjælland. Tyve af sognets bønder indskød hver 5 rigsdaler som rentefrit lån. Formålet var at skaffe den fattige arbejderklasse fødemidler til

billig pris. I arbejdsløshedstider, ofte om vinteren, solgtes mel og gryn til møllepriser.

Hammer brugsforening kan betragtes som bøndernes forsøg på at hjælpe husmænd og landarbejdere, måske også med den bagtanke at slippe lempeligere ved bidrag til sognets fattigkasse.

I de nærmeste år gik det så stærkt med oprettelse af brugsforeninger i det sydsjællandske område, at det gamle Præstø amt i løbet af 5-året 1866–71 blev langt det førende på Sjælland med hensyn til brugsforeninger. I alt 18 af de 42 sjællandske land-brugsforeninger hørte hjemme her.

Blandt de allerældste af egnens brugsforeninger er også Dysted brugsforening, der blev oprettet 1869. Den drivende kraft var lærer K. Vinther, og grundlaget skabtes ved, at den socialt forstående godsejer de Bang på Sparresholm udlånte 200 rigsdaler til formålet, hvortil kom 100 rigsdaler fra sognerådet. Godsejeren sikrede hermed sine mange arbejder- og husmandsfamilier gode og billige indkøbsmuligheder. Allerede året efter fik brugsen egen bygning, og lærerens fader blev ansat som uddeler.

Lærer Vinther var stærkt grebet af det grundtvigske livssyn. Han var medstifter af Kirkeligt Samfund, og han kom Sydsjælland rundt som taler og agitator for en åndelig og social rejsning. Dette var også baggrunden for, at han sørgede for, at brugsforeningen oprettede sin egen bogsamling med udlån til medlemmerne.

Allerede 1866 havde Vinther oprettet Toksværd sogns sygekasse. På dette felt var han helt på linie med sin kollega lærer M. Kann i Fensmark, som ligeledes drog rundt i egnen og talte for oprettelse af brugsforeninger og sygekasser, efter at han havde oprettet begge dele i sit eget sogn.

Købstædernes handlende så med megen uro på fremvæksten af brugsforeningerne, og fra et købstadsmøde i Næstved 1883 udgik der advarsel til alle købstæders handlende. Lærer M. Kann samlede straks repræsentanter for egnens brugsforeninger til møde i Holme kro. Her blev man enige om et samarbejde, der blev den første spire til dannelsen af Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger.

I de ca. 40 sogne i Bårse, Hammer og Mønbo herreder kom man snart op på 44 brugsforeninger. På Møn førte politikeren og højskolemanden Frede Bojsen an, både som lokal brugsforeningsformand og som fortaler for bevægelsen.

Den næste folkelige bevægelse, der bølgede frem, var oprettelsen af andelsmejerier, og inden århundredets udgang var der lige så mange andelsmejerier som kirkesogne.

I sammenhæng med brugsforeningerne og andelsmejerierne må man se rejsningen af forsamlingshuse. Det faldt befolkningen helt naturligt at placere dem i tilknytning til den stedlige brugsforening eller mejeriet, og en betydelig del af de efterhånden 30 forsamlingshuse, som rejstes, fik en sådan tilknytning.

Alle mejerierne er nu nedlagte, undtagen det i Ørslev ved Vordingborg. Enkelte af brugsforeningerne har også måttet lukke, men hovedparten af dem har stadig livskraften i behold.

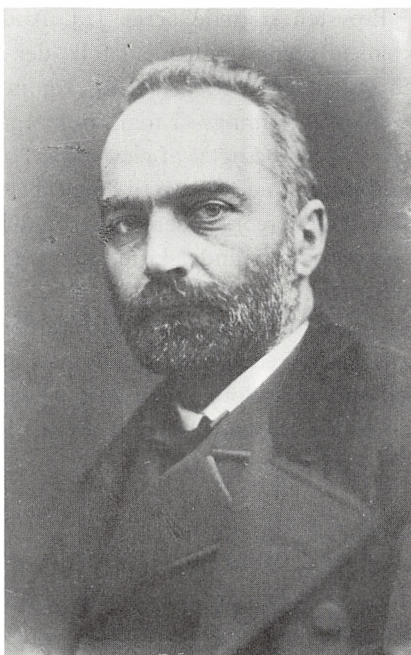
Rødkilde højskole

I 1859 blev *F. E. Boisen* sognepræst i Stege og dermed begyndte et folkeligt virke, som blev udgangspunkt for et rigt åndsliv på Møn. Da hans næstældste søn Frede Bojsen blev grebet af tanken om at oprette en højskole, blev far og søn enige om, at den skulle ligge på Møn. Afgørende var det også, at faderen lovede sønnen at deltage i højskolearbejdet.

Højskolen åbnede i 1865 i en gård i Tjørnemark, men allerede året efter flyttede den til Rødkilde, hvor helt nye bygninger var opført til formålet. Bekostningen afholdt Frede Bojsen og hans norskfødte hustru selv. Men i 1869 kunne han ikke modstå opfordringen til at lade sig vælge til folketinget, og i de næste 36 år var han så optaget af sit politiske virke, at han kun fik ringe tid til at tage sig af højskolen. I de første 5 år var det derfor faderen, der måtte stå med ansvaret, indtil J. H. Andersen i 1874 blev forstander. Ved dennes fratræden 1905 overtog Bojsen selv forstandergerningen.

Da havde højskolen placeret sig solidt i det folkelige kulturarbejde. Det var Bojsens store virke i og for den mønske befolkning, der gav næring for mønboernes aktive medleven og medarbejde i en gerning udover dagen og vejen. Hertil bidrog f.

Politikeren Frede
Bojsen, grundlæggeren
af Rødkilde Højskole,
Steges og Møns
historiker, død 1926.
Det kgl. Bibliotek.

eks. hans formandsskab for skytteforeningen, våbenbrødrene, landbosparekassen og i Stege Landsogns sogneråd fra 1867 til 1903.

I 1936 blev Rødkilde omdannet til forskole for sygeplejelever. Bojsen-familien har stadig ledelsen, som nu forestås af F. Bojsens barnebarn Aage Bojsen-Møller.

Efterskolen Bruunsminde

Det er især bernærkelsesværdigt, at efterskolebevægelsens vugge stod i Sydsjælland. Først i november 1875 åbnede landets første egentlige efterskole, efterskolen Bruunsminde i Toksværd. Den blev navngivet efter provst Carl Bruun i Sværdborg. Han var dybt engageret på flere af det åndelige og folkelige arbejdes områder, dels ud fra sin personlige indstilling og dels i kraft af sit embede, der også indebar et medlemsskab af skoledirektionen.

Provsten støttede lærer J. J. Andresen i Toksværd og den kreds af sognets og egnens folk, der sluttede op bag tanken om en efterskole. Ved privat og kommunal indsats fik man rejst egen skolebygning, så man kunne gå i gang med undervisningen. Skolen besøgte af elever fra Toksværd og omliggende sogne. Man kunne tage op til 35 elever, som boede hjemme. I 1908 blev skolen reorganiseret i forbindelse med kommunalt skolebyggeri og forstanderskifte, idet J. J. Andresen gik af på grund af alder.

Under anden verdenskrig kom der meget trange kår for skolen, og da freden kom, måtte man lukke. Efterskolens virke betød en vældig løftelse for hele egnen, idet de gamle efterskoleelever blev foregangsmænd overalt i det folkelige arbejdes forskellige forgreninger.

Brøderup højskole

I løbet af 1850'erne vandt den grundtvigske bevægelse stærkt frem i Sydsjælland. Det havde sin baggrund i den åndelige og politiske vækkelse, der med bomuldsvæver Hans Hansen, Mern, og husmand Peder Hansen, Lundby, som talsmænd bredte sig i Sydsjælland, hvor disse to mænd rejste rundt og agiterede blandt almuen.

En af de ivrigste og varmeste fortalere for at samle befolkningen og især ungdommen til oplysende og opbyggende møder var gårdmand Jens Olsen, Sjolte. Han var den drivende kraft for oprettelsen af højskolen Frederik den Syvendes Minde i Brøderup.

Højskolen åbnede her i 1868 i helt nye bygninger, og den fik en umådelig betydning for sin egn og langt derudover. De unge kom på skole og den bofaste befolkning samledes til møder, både på skolen og rundt om i landsdelen, idet forstander og lærere og hele den kreds af mennesker, som sluttede op om skolen, hvert år bar velbesøgte møder igennem.

Egentlig var det Udvalget for folkemøder i Sydsjælland – Møn var ikke med – der stod for de store møder. Dette udvalg ville dække hele landsdelen ind med folkemøder; det bestod af omkring 15 medlemmer, der efterhånden supplerede sig selv

og altid sørgede for at knytte virksomme og interesserede folk til sig fra købstæder og sogne. Det er vist ikke forkert at sige, at det var provisorietiden, der fremkaldte disse møder.

Fastelavns mandag var mødedag for møderne i Næstved, og her var Kirkeligt Samfund medarrangør. Det havde lærer Karl Vinther i Dysted som lokalt bestyrelsesmedlem. Næstved-møderne blev opgivet 1925.

Grundlovsdagen blev udvalgets folkelige møde holdt i Mogenstrup, i skoven ved den hellige kilde, og her var der gerne stor tilslutning. I 1936 flyttedes grundlovs møderne til Brøderup højskole. Dog forsøgte man sig atter i Mogenstrup straks efter besættelsen, men efter to år her flyttede man tilbage til Brøderup og fortsatte dér indtil 1971.

Valdemarsmøderne på Valdemarsdagen den 15. juni blev holdt på ruinterretten i Vordingborg. De blev stærkt støttet af det dengang grundtvigsk prægede Vordingborg seminarium og samlede bred tilslutning fra byen og omegnen. Under den tyske besættelse måtte man 1941 opgive at holde disse møder, men de blev genoptaget i 1945 og fortsatte til 1956.

Mikkelsdagsmøderne den 29. september blev holdt i Præstø. Møderne havde god tilslutning i mange år, men måtte indstilles i 1931. Trangen til folkeligt samvær og fællesskab voksede sig stærk under den tyske besættelse, og da landet var frit genoptoges Præstø-møderne, der i øvrigt indledtes med gudstjeneste. Efter et par år standsede de igen.

Brøderup højskole, der blev udvidet i 1892 og 1902, måtte indstille virksomheden i 1946. Men allerede året efter genopstod den som den livskraftige Brøderup ungdomsskole, der folkeligt set har formået at løfte arven efter højskolen.

Almindelige oplysninger om Sydsjælland og Møn

Af JOHAN HVIDTFELDT

Administrativ inddeling. I middelalderen hørte Bårse herred, som er den sydligste del af Sjælland, og Hammer herred under Vordingborg len. De to herreder på Møn udgjorde Stege len. Denne inddeling fortsatte, efter at lenene i 1660 var blevet ændret til amter, men sognene Jungshoved, Allerslev og Skibinge af Bårse herred og øen Nyord udgjorde fra 1660 til 1665 et særligt amt, Jungshoved amt. Det nordligere amt, Tryggevælde, blev 1750 forenet med Vordingborg amt, og 1803 blev også Møn med Bogø henlagt hertil. Næstved blev det administrative centrum i det nye amt, som dog blev kaldt Præstø amt. Ved kommunalreformen af 1970 blev Maribo og Præstø amter forenet til Storstrøms amt. Såvel amt som amtsråd har domicil i Nykøbing Falster.

Efter kommunalreformen udgør hele Møn én kommune. Foruden storkommunerne Næstved, Vordingborg og Præstø består det sydlige Sjælland af kommunerne Langebæk, Fladså, Holmegård, Rønnede og Fakse.

Areal og indbyggertal. Hammer herred er på 27.152 ha og havde 12.475 indbyggere i 1950. Bårse herreds areal er 34.399 ha med 28.338 indbyggere i 1950, heri indbefattet købstæderne Præstø og Vordingborg. Mønbo herred har en størrelse af 23.699 ha og havde 15.570 indbyggere i 1950, heri medregnet Stege købstad. Vordingborg by havde 3643 indbyggere i 1901, i 1950: 11.231 og efter kommunalreformen 18.964, i Præstø by boede der 1901 ialt 1497 mennesker, i 1950 var tallet steget til 1602 og efter kommunalreformen til 6160. I Næstved by levede der 7162 mennesker i 1901, i 1950 var der 17.557, og i den nye storkommune kom tallet op på 40.692.

Trafik. Efter at de mindre baner Vordingborg–Kalvehave og Næstved–Præstø–Mern er blevet nedlagt, er der kun to baner tilbage: den store hovedlinie København–Roskilde–Ringsted–

Næstved–Vordingborg–Nykøbing og den mindre fra Næstved over Køge til Roskilde. Det er først og fremmest rutebilerne, som sammen med lastbiler og personbiler sørger for transporten af mennesker og varer. Fra Stubbekøbing er der færgeforbindelse til Bogø.

Afstande. Fra Næstved til Korsør 46, til København 82, til Køge 44, til Møns Klint 70, til Præstø 24, til Stege 51, til Vordingborg 29 km. Fra Vordingborg er afstanden til Korsør 74, til Køge 54, til København 92, til Nykøbing F 31, til Gedser 55, til Præstø 18, til Rødby Havn 60 og til Stege 27 km.

Kendte mænd og kvinder, født i Sydsjælland, på Møn og Bogø. Arkivmanden Johan Grundtvig, f. 1822, og topografen Johs. Schrøder, f. 1793, begge i Præstø, keramikeren H. A. Kähler, f. 1846 i Næstved, forfatteren P. A. Heiberg, f. 1758, forfatteren Meir Goldschmidt, f. 1819, kunsthistorikeren Julius Lange, f. 1838, og trafikminister J. Friis-Skotte, f. 1874, alle i Vordingborg, politikerne Alfred Hage, f. 1803, og Hother Hage, f. 1816, begge i Stege, maleren L. A. Ring, f. 1854 i Hammer sogn, digteren N. F. S. Grundtvig, f. 1783 i Udby sogn, politikeren Elna Munch, f. Sarauw 1871, og forfatteren Ludvig Holstein, f. 1864, begge i Kalvehave sogn, politikeren C. G. Andræ, f. 1812 i Elmelunde sogn, gehejmestatsminister Johan Sigismund v. Møsting, f. 1759 i Damsholte sogn, statsminister Erik Scavenius, f. 1877 i Magleby sogn, politikeren Sigurd Berg, f. 1868 på Bogø, digteren Christian Winther, f. 1796 i Fensmark sogn.

Præstø

Af JOHAN HVIDTFELDT

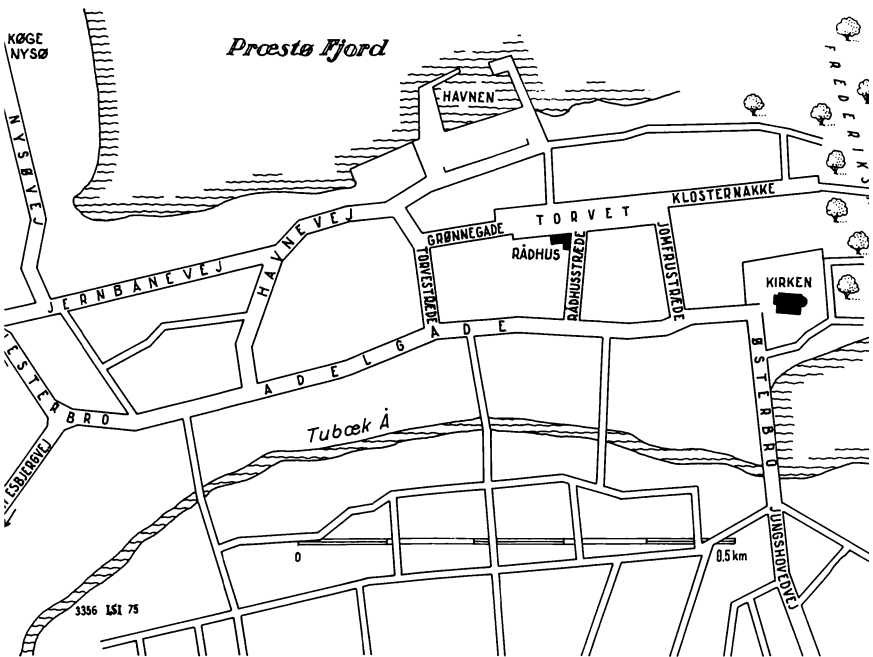
Som navnet fortæller har Præstø oprindelig været en ø, som mod nord og øst var omgivet af Præstø Fjord, mod syd af Tubæk Å, hvorfra der vest for den senere by gik en gren ud til fjorden. Man kom til øen over en bro.

Præstø nævnes i et brev fra 1321. Øen blev oprindelig ejet af Skovkloster ved Næstved, som i 1353 overdrog „Præstø med sit fang“ til Valdemar Atterdag. Man har ment, at købstaden skulle være grundlagt af bønder, som var flyttet ud fra to forsvundne landsbyer, Tudebølle og Kopager vest og nordvest for byen. Når der kom en større bebyggelse på øen, var det sikkert, fordi der her var muligheder for sejlads og handel på Nordtyskland, men vel også fordi den rige sildefangst i Øresund og de internationale markeder i Sydsåne kunne bringe velstand til huse. Byen havde et leje på Falsterbo med boder. Sine første privilegier fik den af Erik af Pommern 1403.

Præstø Kirke blev i 1470 af Christian 1 skænket til Antonitterklostret i *Mårkær* i Angel. Antonitterne var en tiggerorden, og gennem sin systematiske indsamling af gaver på vandringer rundt om i landet havde Mårkærs munke samlet sig betydelige rigdomme. Nord for sognekirken, der var indviet til Vor Frue, blev der bygget et betydeligt *klosteranlæg*, og klostret fik efterhånden en del jordegods og ejendomsbesiddelser rundt om.

Klostret blev ophævet ved reformationen, og dets kirke blev sognekirke. Lensmanden på Jungshoved fik 1563 ordre til at „nedtage det øde kloster udi Præstø“, og i tusindvis af mursten blev herfra sendt til København for at anvendes på Københavns Slot. Rester af mursten og syldsten er nu og da fundet i området nord for kirken.

I 1600-årene blev byen gang på gang ramt af ulykker, stormflod og ildebrande. Byen kom til at lide stærkt under den *svenske besættelse* af Sjælland. Der blev udskrevet mandskab til de svenske hære, der blev brandskattet og plyndret, og i 1661

Kort over Præstø. Tegnet af J. Steiner Jessen.

kunne man opgøre tabene til 19.000 rigsdalere. Af den lille bys gårde var 17 nedbrudt og 26 lå øde hen. I 1672 var der kun 435 mennesker i Præstø, og 125 år senere var det kun øget til 480.

Lidt ind i 1800-årene kom der dog nogen fremgang. Det fik betydning, at der i 1828 kunne anlægges en egentlig *havn* i stedet for de små skibbroer, der havde været hidtil, og som kun var beregnet til både, der kunne bringe varerne til og fra skibene. Forbindelserne til omverdenen blev bedre. Allerede i 1805 blev det ved et lån fra den kongelige kasse muligt at erstatte den gamle træbro ved *Vesterport* med en *jorddæmning*, og efterhånden kunne man opfylde det grundede vandløb. I 1819 lykkedes det at få bygget en solid bro over åløbet mod øst, så man nu uden vanskelighed kunne komme til byen både fra øst og fra vest.

Det var nogle driftige købmænd, som i de første årtier af 1800-årene skabte muligheder for en opgangstid i Præstø. De havde en betydelig udførsel af korn, i 1828 ikke mindre end henved 31.000 tønder, hvoraf en del blev eksporteret. Hos en af disse købmænd, *Rasmus Kornerup*, kom Danmarks senere konseilspræsident *D. G. Monrad* til at bo i årene 1820 til 1826. Drengens far var blevet sindsyg, familien blev opløst, og derfor kom han til sin mors svoger i Præstø. Tanken var vel nok, at han skulle i købmandslære, men under konfirmationsforberedelsen blev pastor N. B. Søtoft klar over den unge mands usædvanlige evner, og han kom i Vordingborg Latinskole.

En anden af Danmarks store sønner, *Nicolai Fr. Severin Grundtvig* boede også i kort tid i Præstø og netop på samme tid som Monrad. Uden ansøgning og uden ønske blev han *sognepræst* i Præstø i 1821. Han søgte dog straks forflyttelse og kom det følgende år til Vor Frelzers Kirke i København. Hans mor Cathrine Marie Bang døde i 1822 og blev begravet på kirkegården i Præstø.

Efterhånden fik Præstø også lidt *industri*. I 1838 var der et sildesalteri, en handskemager syede lammeskindspelse og to skindberedere lavede vædderskind- eller hjorteskindsbukser til omegnens bønder, gule, sorte eller violette, som man ønskede det. Senere kom også jernstøberi, bomuldsvæveri og skibsbyggeri. Brændevinsbrændere var der mange af i byen. I 1855 blev der produceret 251.000 potter brændevin.

Stor betydning for byen fik det, at der i 1900 kom jernbane-forbindelse til Næstved. Jernbanen blev dog nedlagt i 1961. Befolkningstallet var 951 i 1850, i 1901 var det steget til 1497, og i 1942 var det nået op på 1843, hvoraf de 164 i Nysø Huse, Ny Esbjerg og Rødsted, 254 i Skibinge Hestehave. Den store kommunalreform betød en stor udvidelse af kommunens område og forøgelse af indbyggertallet til over 6000.

En tur gennem Præstø

De fleste kommer til Præstø vest fra over Vesterbro gennem *Adelgade*, som altid har været byens hovedstrøg, som navnet fortæller. Bebyggelsen her vidner om dette bysamfunds besked-

Luftfoto af en del af Præstø. Forneden til venstre ses herregården Nysø. De to små holme nord for byen er Lilleholm og Storeholm. Til højre derfor en del af Feddet.

Reproduceret med Geodætisk Instituts tilladelse – A 81/75.

ne tilværelse gennem århundrederne; kun enkelte steder møder man en lidt større købmandsgård eller et våningshus, der skiller sig ud fra den store flok af småhuse. De fleste vil nok sige, at Præstøs hovedgade vel ikke er imponerende eller betagende ved sine bygningsværker, men hyggelig er den.

For enden af Adelgade drejer vi ned mod anlægget *Frederiksminde*, som er anlagt i 1868. Her er en smuk udsigt til den lille vig af bugten, hvori *Tubæk Å* løber ud. Ad trapper kommer man op til den højere del af anlægget med en stor restaurant- og hotelbygning fra 1900. Herfra er der udmærket udsigt over selve Præstø Bugt, mod Store Holm og Lille Holm ude i

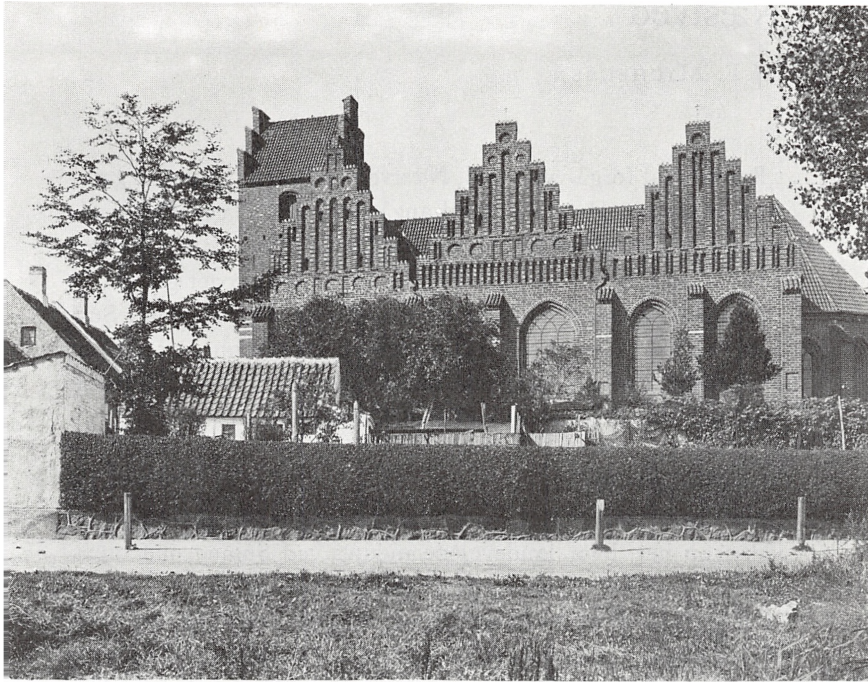
bugten og den mærkelige halvø *Feddø* ovre på den anden side. Præstø buste af Frederik 7. står i anlægget.

Fra plateauet ved hotellet kommer man ind på kirkegården. Præstø Kirke var som nævnt fra 1470 til reformationen klosterkirke. Den nuværende bygning har haft en ældre forgænger, og den nederste del af tårnet stammer vist herfra. Kirkens korparti er bygget omkring 1450, mens den ældre kirke endnu stod. Derefter rev man den gamle bykirke ned og opførte det nye skib, ligesom den øvre del af tårnet blev bygget. Den store udbygning i sydsiden, i det ydre udformet som *tre* sammenbyggede *kapeller*, har rigt dekorerede blændingsgavle, alle forskellige i enkelthederne, en perle i sengotisk teglstensbygningskunst.

Kirken er rigt udsmykket, når man tager byens beskedne forhold i betragtning. Prædikestolen i senrenæssance er fra Schrøder-værkstedet i Næstved, en gave fra Chr. Grubbe til Lystrup. Hans og fruens våbner findes i arkaderne. *Altertavlen* er skænket af borgmester Laurids Nielsen Kremer. Den er et rigt bruskarokt snitværk fra Abel Schrøders værksted og hæver sig i tre etager. I midterfelterne er der relieffer af nadveren, korsfæstelsen, opstandelsen og himmelfarten. Af de seks epitafier er der et over borgmester Laurids Nielsen. Også det stammer fra Abel Schrøders værksted. Det har korsfæstelsesrelief, store figurer af Moses og Johannes den Døber og maleri af familiens 14 personer, knælende i et kirkerum.

Den ældste af de mange gravsten er over Corfitz Rønno, lensmand på Jungshoved, død 1494. Der er to sten over præster fra reformationstiden og en anelig sten over borgmester Laurids Nielsen og hans hustru. En af borgmesterens sønner, Jens Lauridsen til Nysø, lod 1677 indrette et gravkapel i koret. Her fandtes 10 kister med herremandens og hans slægts jordiske levninger. Det er nu sløjfet.

Der køres tilbage ad Adelgade og drejes til højre ad Jomfrustræde, der fører ned til en bred og smuk gade, som løber parallelt med Adelgade. Til højre, mod øst, hedder den *Klosterbakke* og fører ned til Frederiksminde. Det gamle navn for den del af byen her yderst ude på øens nordøstlige spids var Klostermarken, et minde om Antonitterklostret.

Præstø Kirke. H. M. fot. 1920. Nationalmuseet.

Til venstre, mod vest, hedder gaden nu *Torvet*. Her ligger Råd- og Tinghuset, som er bygget 1823 på samme sted som byens gamle rådhus, der blev opført efter en stor brand i 1750. På Torvet er der flere nydelige huse, og arkitektonisk virker denne del af Præstø charmerende. Torvet fortsætter i Grønne-gade, der går ud til Torvestræde. I denne ligger på stykket op til Adelgade et af de gamle *pakhuse*, som der er flere af rundt om i byen, bl. a. også nede ved Havnen, hvortil man kommer ad Torvestræde.

Næstved

Af F. MICHELSEN

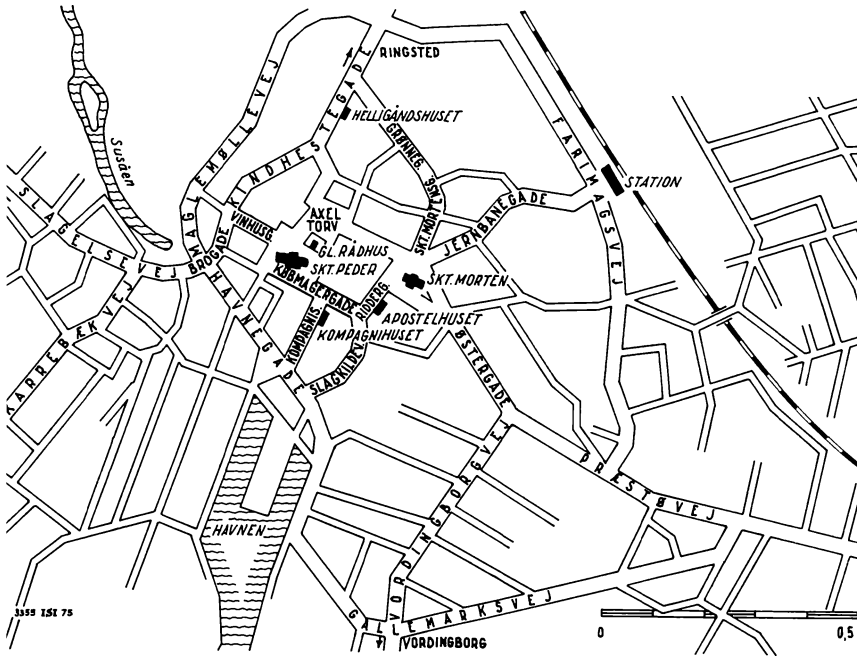
„Præstø skal forgå ved vand, Næstved ved sand“, lyder et gammelt ordsprog. Hvad Næstved angår, skulle ødelæggelsen komme fra det store sandbjerg, en udløber af Mogenstrup Ås, der strakte sig helt ind til byen. Så galt som i ordsproget gik det jo ikke, men fygesandet bidrog til at nedsætte sejlbarheden i Susåen, Næstveds livsnerve, og gjorde til tider opholdet i byen besværligt. Endelig spærrede sandbanken også for udfaldsveje mod nordøst, så der var vanskeligheder nok.

Middelalderen

Men ellers fandtes der gode muligheder for, at en by kunne vokse op her, hvor landevejene mødtes ved Susåen, nær dens udløb i Karrebæk fjord og med adgang herfra til havet. I vikingetiden opstod to landsbyer, *Store og Lille Næstved*, på hver sin side af åen. Navnet Næs – tved står for rydning på et næs. I de urolige tider under vendernes hærgen var det en fordel at ligge gemt et stykke fra det åbne hav, og muligheden for vækst øgedes ved oprettelsen af et kloster. 1135 optræder navnet Næstved for første gang i historien, da den sjællandske stormand Peder Bodilsen og hans familie ved et brev skænkede kirken i (Store) Næstved og rige gaver af jordegods til grundlæggelsen af *Skt. Peders Kloster*, af benediktinerordenen, i byen. Allerede fem år senere, i 1140, overdrog kong Erik Lam det nye kloster overhøjheden over Næstved, der nu var blevet købstad, idet der i kongens gavebrev omtales forum, torv, på dette sted.

Gennem resten af middelalderen var klostret Næstveds overherre og erhvervede et stort antal ejendomme i byen. Klostret har nok oprindeligt ligget i Næstved, men allerede ca. 1200 flyttede man ud til det sted, hvor nu Herlufsholm findes, og munkesamfundet fik senere navnet *Skovkloster*.

At byen havde store fordele af klostret, bl. a. ved de kirkelige

Kort over Næstved. Tegnet af J. Steiner Jessen.

fester, som afholdtes, er helt klart. Men efterhånden opstod der hos borgerne i den opblomstrede by en uvilje mod den gejstlige overherre, og man forsøgte at frigøre sig. Det lykkedes først ved reformationen.

Ved middelalderens slutning var Næstved blevet en stor og velhavende by efter danske forhold. Handelen med Nordtyskland, som byen lå så godt for, trak hanseaterne hertil. Der blev eksporteret korn, og man modtog til gengæld salt, krydderier, øl, vin og klæde. Af en overenskomst fra Erik af Pommerns tid med hanseaterne fremgår det, at Malmø og Næstved var særligt vigtige for deres handel med Danmark, og mønten flyttedes fra Roskilde til Næstved. Det var især sølv- og kobbersterlinger, der blev slået i de ca. 25 år, der var møntsted her.

Arkitektur og kunst

Byens velstand giver sig udtryk i de *murstenshuse*, som rejstes i tiden 1450–1500. Rundt om torvet *ved Skt. Peders Kirke* lå de tæt, og adskillige er endnu bevarede. Mod nord opførtes et ganske imponerende rådhus, og adelslægten Gøye havde en gård på nabogrunden. Vest for kirken findes en hvælvet kælder, som må have båret Tyge Dues gård, og mod syd dannede fire bygninger en ubrudt række: latinskolen, senere kaldet Peder Syvs Hus, Mogens Thuessøns Stenboder, som udgjordes af syv rækkehuse, en bygning med tre handelsboder og endelig et hus, hvis gavl dannede rækkens afslutning mod vest. I et stræde, som fra byens hovedstrøg, *Købmannegade*, førte ned til havnen ved Susåen, lå et gildeshus, som nu kaldes *Kompagnihuset*, mens et andet gilde havde hjemme i *Apostelhuset*, der var af bindingsværk og prydet med festligt udskårne figurer.

Men Næstved var også præget af den katolske kirke. Begge tiggermunkeordener holdt til i byen og har haft ret betydelige klosteranlæg. I *Helligåndshuset*, hvis bygning stadig eksisterer, plejedes gamle og svage, mens de spedalske var anbragt i *Skt. Jørgensgården*, hvis kirkeruin for nogle år siden blev lokaliseret sydvest for byen ved Susåen. Dertil kom de to kirkebygninger, hvoraf *Skt. Peders* fik sin endelige udformning i årene efter ca. 1375. Det høje, smukke gotiske kor vendte ud mod *Købmannegade*, og i det indre fandtes en særpræget nichemur, som vist har dannet baggrund for et prælatsæde, og et kalkmaleri, der viser Valdemar Atterdag og hans dronning, knælende for Gud. Den anden bykirke, indviet til *Skt. Morten*, opførtes i 1200-årene.

Efter Grevens Fejde fik byen åbenbart en nedgangsperiode, men omkring 1600 var der atter fremgang. Det kan ses af en ny byggevirksomhed; nu opførtes der bindingsværksgårde med rigt udskåret bygningstømmer. Kunsthåndværket florerede i denne tid. Allerede ved middelalderens slutning findes et par billedskærere, som kaldes Næstved krucifiksmester og Apostelhusmesteren. Nu udførte *Abel Schrøder den Ældre* snitværker som prædikestolen i *Skt. Mortens Kirke* og korgitteret i *Skt. Peders*. Sølvsmedene kom frem, og især gør pottemagerne sig

Skt. Peders Kirke i Næstved. Adam S. Paltorp fot.
Danmarks Turistråd.

gældende. Betydeligst var den mester, der som den første i Nordeuropa fremstillede fajance. Hans navn var vist Laurits.

Den økonomiske nedgang efter ca. 1630 og Svenskekrigene ramte Næstved hårdt, og dertil kom besvær med sejladsen på Susåen. Lige til 1938 var det nødvendigt at overføre lasten fra skibene i *Karrebæksminde* til pramme og så fragte den ind til Næstved, og gang på gang måtte der mudres op.

Trods nedgangen blomstrede kunsthåndværket i årene efter 1660. Dionis Willadsen var en af Danmarks betydeligste sølvmede, mens *Abel Schrøder den Yngre* kan betegnes som tidens største danske billedskærer. Hans hovedværk er altertavle og

prædikestol i Holmens kirke, men i hjembyen har han udført en smuk altertavle til Skt. Mortens Kirke, hvis organist han i øvrigt var gennem 42 år.

Økonomisk fremgang

Efter 1700 stod det ringe til i Næstved, og en afgørende bedring indtraf først, da man 1812 fik gravet en kanal gennem Longshavetangen, hvorved en ny sejlroute til byen kunne tages i brug. Mindegabet, den gamle indsejling til Karrebæk fjord, fik derefter lov at sande til, men før 1812 fandtes der et betydeligt moleanlæg her.

I den følgende tid var der økonomisk fremgang for Næstved, især fra ca. 1830, da hele landets forhold bedredes. I 1769 boede der kun ca. 1400 mennesker i byen, men 1850 var tallet kommet op over 2700. Der handledes med korn, og en beskeden industri opstod. 1851 sløjfedes byportene, og købstaden begyndte at vokse ud over sine middelalderlige rammer. 1870 åbnedes jernbanen fra Køge over Næstved til Vordingborg. For at få adgang til stationen uden for byen måtte man gennembyrde sandbjerget, så Jernbanevejen kunne anlægges. Senere kom jernbaneforbindelser til Slagelse, Præstø og i 1924 til Ringsted. Maglemølle Papirfabrik blev anlagt 1871, og fra 1870 var byen hjemsted for 4. dragonregiment. Alt dette var af betydning for Næstved, hvis indbyggertal ved århundredskiftet nåede op omkring 7000.

Siden slutningen af 1600-årene havde der ikke været noget kunsthåndværk i byen, men nu fik man i Herman A. Kählers keramiske værksted en virksomhed, der opnåede verdensry med den røde lustre. Kunstnere som Karl Hansen Reistrup, Thorvald Bindsbøll, Kai Nielsen og Svend Hammershøi har gennem årene haft forbindelse med dette værksted.

I den lange nedgangstid var der kun bygget lidt af værdi i Næstved. Der kan dog nævnes Hans Hornemanns gård fra 1668. Den var prydet med fuldholter, skåret på Abel Schrøder d. Yngres værksted, mens den Wulf'ske gård fra 1784 fører tanken hen på rokokoen. 1856 fik byen et nyt rådhus, tegnet af Gottlieb Bindsbøll.

Apostelhuset, Riddergade i Næstved, er fra omkring 1520.
Inga Aistrup fot. Danmarks Turistråd.

Efter forsvarsloven af 1909 kom der infanteribataljoner til Næstved, men 1923 mistede man såvel dem som dragonerne og bevarede kun befalingsmands- og rideskole.

Trods forbedringer af besejlingsforholdene var byens forbindelse ad søvejen stadig utilfredsstillende, men i 1930 vedtog Næstved byråd et omfattende projekt, som 1938 blev fuldført i samarbejde med *De forenede Papirfabrikker*. I Næstved blev der gravet et svajebassin og havnebassiner, så der opnåedes væsentlig større kajplads. Mens vanddybden i den gamle havn var to meter, nåede man i de nye anlæg ned på seks meter, så skibe på 3.000 tons nu kunne lægge til inde i byen, hvorved pramfart og omladning bortfaldt. Til erstatning for den slyngede Suså anlagdes en kanal på tre km fra Næstved til Karrebæk fjord, og her gravedes et nyt sejløb, hvorved afstanden til Smålandshavet blev væsentligt reduceret. Endelig udbyggedes molerne i

Karrebæksminde. Hele anlægget kostede 5 millioner, hvoraf en femtedel betaltes af papirfabrikkerne, som opførte et stort fabriksanlæg, Ny Maglemølle Papirfabrik, ved Søndre Havnebassin.

Kanal- og havneanlægget fra 1938 fik en helt afgørende betydning for byens udvikling i den følgende tid. Hidtil havde Næstved været en middelstor provinsby i jævn vækst. Fra 1900 til 1938 var indbyggertallet steget fra ca. 7.000 til 13.000, hvortil kom ca. 5.000 i Herlufsholm kommune. Ved sammenlægningen i 1970 boede der over 34.000 mennesker i området, og tallet er fortsat stigende.

Man havde ventet en stærkt øget omsætning på Næstved havn, efter at det var lykkedes at „føre havet ind til byen“, og forventningerne blev ikke skuffede. Den samlede ud- og indførsel var i 1938 på ca. 100.000 tons og er nu ca. 260.000. Langt den største del af trafikken udgøres af importen, som først og fremmest omfatter papirmasse, men også et produkt som sand til Holmegaards Glasværk. Eksporten fra byen finder for en stor del sted pr. lastvogne og bane.

Forbedringen af besejlingsforholdene har endvidere dannet baggrund for en kraftig udvikling af Næstvedområdet som *industriecentrum*. Papirfabrikken og De forenede Jernstøberier var fra ældre tid byens største arbejdspladser, men efterhånden voksede et nyt foretagende, Nordisk Ventilator Co., frem til at blive Næstveds vigtigste arbejdsgiver. I industriområdet omkring Næstved, hvortil også glasværket i Fensmark hører, beskæftiges nu ca. 5.000 mennesker.

Den økonomiske fremgang medførte, at boligkvarterer voksede frem omkring bykernen. I den indre by foretoges omfattende nedrivninger for at give muligheder for parkeringspladser og trafikårer. Med fjernelsen af Bredstræderne syd for Skt. Peders Kirke forsvandt således et smukt og karakteristisk bybillede.

Bypanoramaet ændrede ligeledes karakter. I 1803 kunne C. M. Wedel sammenligne den lille by, der prægedes af røde tage og grønne haver, med „et fad krebs, bestrøet med peter-sillie“, og endnu i 1930'erne domineredes Næstveds profil af de

L. A. Ring: En pottemager. H. A. Kähler. 1890. Tilhører Randers Museum. Kunsthistorisk Pladearkiv, Charlottenborg.

to kirkebygninger. I dag beherskes den af centralsygehusets højhus, mens siloer og lagerbygninger gør sig gældende i havnekvartret.

Under fremgangen blev der råd til at anvende midler til undervisning og andre kulturelle områder. I 1943 fik byen et *gymnasium*, en halv snes år senere et handelsegymnasium, og såvel den tekniske skole som folkeskolevæsenet udbyggedes. Der arbejdedes i Næstved energisk inden for musik- og kunstforeningerne, man skabte en levende amatørscene, og mens biblioteket fik lokaler i et par nybygninger, kunne byens museum, der fra 1927 havde hjemme i Helligåndshuset, nu få anneks i et par restaurerede middelalderhuse.

Nykøbing Falster opnåede efter kommunalreformen i 1970 at blive sæde for administrationen i Storstrøms Amt. Næstved, der for nyligt har fået et center for Statens Åndssvageforsorg, hævder sig imidlertid som områdets største by.

Herlufsholm

Af POUL KIERKEGAARD

Herlufsholm ligger ca. 2 km nord-nordvest for Næstved på vestsiden af Susåen. Som kostskole for drenge er skolen godt 400 år gammel, og det kloster, som skolen afløste, havde en mere end 400-årig tilværelse bag sig.

Klosteret hed oprindelig Næstved Skt. Peders kloster, senere kaldtes det *Skovkloster*. Det blev byen Næstveds herre og beholdt denne magtstilling til reformationen. Det ejede i alt 440 ejendomme og var en velstillet institution, som på Sjælland kun stod tilbage for klostrene i Sorø og Antvorskov i rigdom. Ved reformationen 1536 blev klostret inddraget under kronen, men det bestod som kloster indtil 1559. Året efter, den 1. juli 1560, mageskiftede kong Frederik 2. hovedparten af godsmassen i klostrets nærhed til *Herluf Trolle*, der fik i alt 128 gårde og 6 ødejorder med ca. 11.500 tdr. land.

I hvert fald fra ca. 1200 har klostret ligget uden for byen, og det har måske helt fra grundlæggelsen haft sin nuværende beliggenhed. Efter en brand i 1261 blev klostret og kirken ombygget og nybygget. *Kirkens* mure blev forhøjet med godt 1 m, hvilket bl. a. tydeligt kan ses inde i klostergården på skibets sydside; det flade bjælkeloft blev erstattet med hvælvinger, og kirkens østparti blev ombygget. Udgravninger i 1913 viste, at der oprindelig til hver af korsarmenes østsider sluttede sig to apsider, og antagelig har også koret været forsynet med apsis – på lignende måde som Skt. Bendts Kirke i Ringsted, hvis plan var forbilledet. De fire apsider på korsarmene fjernedes, og der opførtes et stort rektangulært kor i samme bredde som hovedskibet. Til denne kirke, som står endnu, føjedes i senmiddelalderen ved skibets sydvestlige hjørne et tårn, som blev forhøjet i renæssancetiden. Af kirkens inventar fra klostertiden må navnlig fremhæves et unggotisk elfenbenskrucifiks, et nordfransk arbejde fra ca. 1230. Krucifikset, som er 72 cm højt, hænger

nu bag alterbordet som altertavle og viser den afsjælede frelser. Det er meget udtryksfuldt, men helt uden den næsten propaganda-agtige fremhævelse af lidelsen, som præger de fleste senere gotiske krucifikser.

Kirken udgør nordfløjen af det gamle firlængede *klosterkompleks*. Dette blev ombygget og udbygget efter 1261, men selve anlægget består stadig. Østfløjens underetage er bevaret. Den rummer mod øst tre hvælvede rum, hvoriblandt en lille sal, hvis seks hvælv hviler på to runde søjler fra ca. 1250. Det er kapitelsalen, hvori klostrets abbed holdt møder med munkene. Den hvælvede klostergang, „munkegangen“, ind mod klostergården stammer derimod først fra 1502, og fra den fører en dør ind til kirkens korsfløj.

Herlufsholm

Da rigsadmiral Herluf Trolle og hans hustru Birgitte Gøye i 1560 overtog Skovkloster, fik det navnet Herlufsholm. Vest og nord for klostret var der en gårdsplads, omgivet af mure, samt en bygning på den nuværende rektorboligs grund. Vestmuren med en smuk, rundbuet portal står endnu, de andre blev nedrevet i begyndelsen af 1800-årene. Hvor skolebygningen nu ligger, har der oprindeligt været en stor lade. Søen eller mosen rundt om klostret havde munkene gjort til fiskedamme. Det gamle Skovkloster har da ligget som en murindhegnet fæstning på en ø. Derved bliver det nye navn Herlufsholm, d. v. s. Herlufs ø, let forklarligt.

Ved overtagelsen af Herlufsholm i 1560 var Herluf Trolle 44 år gammel. Som ung havde han studeret i Wittenberg og var blevet dybt grebet af Luthers lære. Han sluttede et varigt venskab med Melancthon, Luthers højre hånd. Hjemkommet fra udlandet opnåede han betroede hverv af kongen. Han blev bl. a. medlem af rigsrådet og senere rigsadmiral. Livet igennem havde han åndelige interesser og stod i forbindelse med flere af dansk kulturs førende personligheder, f. eks. Sjællands biskop Peder Palladius og den teologiske professor Niels Hemmingsøn.

Herluf Trolle og hans hustru Birgitte Gøye besluttede, da de ingen børn havde, at hvad de ejede, skulle varigt komme dansk

ungdom og dermed Danmark til gode. Ved fundats af 23. maj 1565 bestemtes, at *Herlufsholm* skulle være en *skole* „for adelige og andre ærlige mænds børn“. Derved virkeliggjordes en tanke, som var fremme ved reformationens indførelse, men som endnu ikke var blevet opfyldt i Danmark.

Kort efter fundatsens oprettelse blev Herluf Trolle såret i et søslag ved Fehmarn mod svenskerne, og han døde af sine sår. Birgitte Gøye måtte derfor alene tage sig af skolen, der begyndte sin tilværelse i sommeren 1566. Året efter trak Birgitte sig ud af skolens ledelse, og rigsrådet udpegede Herlufs broder, Børge Trolle, til forstander. Indtil enevældens indførelse i 1660 udnævnte rigsrådet skolens forstander, efter 1660 har det været kongen.

Skolens stiftere er begravet under korgulvet i Herlufsholm kirke. Bag altret lod Birgitte deres *kenotaf* opstille i 1568, udført i renæssancestil af den berømte belgiske billedhugger Cornelis Floris. Materialet er rødflammet og sort marmor med figurer af alabast. Kirken rummer også andre minder om Herluf Trolle og Birgitte Gøye. Bl. a. skænkede Birgitte en lille *altertavle* af alabast, der nu er anbragt på sydsiden af gravkoret. Den forestiller stifterne knælende ved deres bedepult foran et reliefbillede af dommedag. På den nordlige korvæg er der en anetavle over stifterne, og i glasmontrer opbevares Herluf og Børge Trolles rustninger og sværd samt en lok af Herluf Trolles hår.

I stifternes *gravkor*, som udgør korets østfag, er der ved siden af kenotafen over stifterne en ligsten over historikeren Arild Huitfeldt, som var en søstersøn af Herluf Trolle og skolens forstander 1583–1609, og ved siden af den havde Birgitte Gøye lagt en stor ligsten i gotlandsk sandsten over sin svoger Børge Trolle og hans hustru Pernille Gøye, Birgittes søster. Børge Trolle var skolens forstander 1567–1571; hans hustru Pernille var allerede død 1552.

Nordre korsarms nordgavl er i korsarmens fulde bredde optaget af det vældige *gravmonument* over *Marcus Gøye*, skolens forstander 1685–98. Det er rejst i 1700 på foranledning af hans enke Jytte Dorothea Thott og hugget af den belgiske billedhug-

ger Thomas Quellinus. Materialet er sort kalksten og hvidt italiensk marmor. Monumentet er typisk for barok-stilen, bl. a. ved det store midtparti og den gennemførte kontrastvirkning i farverne (hvidt-sort).

På østvæggen af den sydlige korsarm er i 1947 opsat 7 ganske prunkløse mindetavler over herlovianere, som faldt – hjemme eller ude – under 2. verdenskrig.

Kostskolen

Siden 1566 har Herlufsholm været en kostskole for drenge. Der var dengang behov for en sådan skole. Landet var ikke dækket med skoler, der kunne byde på en videregående undervisning, og samtidig var trafikmulighederne små. En væsentlig del af eleverne kom derfor fra landdistrikter og fra småbyer. Dertil kom senere andre fra hjem, som fandt, at en kostskoleuddannelse var værdifuld. Det var tilmed billigt at gå på Herlufsholm. Et stort antal elever gik gratis, de øvrige mod et meget beskedent kontingent.

I vore dage er situationen en anden. Nu er langt de fleste jorder solgt, og skolens renteindtægter forslår ikke meget med de voldsomme prisstigninger. Skolen har derfor flere gange måtte sætte kontingentet stærkt i vejret, og til undervisningen modtager den støtte fra staten som andre private skoler.

Opførelsen af mange nye og store gymnasier rundt om i landet har ikke medført nogen nedgang i antallet af kostskoleelever; det har i en årrække ligget omkring 180–185, og er i øjeblikket 185, hvilket er, hvad skolen kan rumme af boende elever. Der er derimod sket en mærkbar forskydning fra land til by. Flere elever kommer fra byer, navnlig fra store byer. Den største ændring i klientellet er, at antallet af udlandsdanskernes sønner er vokset stærkt. Faktisk er der behov for nogle pigekollegier, og skolen ser da også gerne, at sådanne kollegier opføres, men savner selv midler til de nødvendige investeringer.

I de senere år er elevantallet på Herlufsholm vokset meget, idet skolen siden 1966 også optager skolesøgende elever – både piger og drenge – i gymnasieklasserne.

Holmegaards Glasværk

Af MOGENS SCHLUTER

For netop 150 år siden blev Holmegaards Glasværk bygget på nordsiden af den ca. 800 tønder land store *Holmegaards Mose*, hvor det ligger den dag i dag. Den, der vil besøge glasværket, passerer først Chr. Winthers fødeby Fensmark, hvorfra man drejer mod nord ad en af de tre veje, der fra Fensmark fører ned til det, som oprindeligt var en stor sø. Man kører tydeligt ned ad bakke, og idet man passerer de sidste huse i byen, ser man ud over mosen med dens smukke birketræer og store lyngklædte flader. Mosen strækker sig til begge sider, så langt øjet rækker, og midt for det hele ligger glasværket med sine høje skorstene, spidse tage og vældige lagerbygninger. Det er ikke bare en fabrik, det er en hel lille by, vokset op gennem årene, siden den første glashytte blev bygget her i 1825.

Det er sjældent at finde en stor fabrik så langt ude på landet, og det er da heller ikke nogen tilfældighed. De store tørvegrave, som man også kan se oppe fra bakken, bærer vidnesbyrd om, hvorfor glasværket ligger netop her: For at udnytte *tørven som brændsel*. Produktion af glas, der smeltes ved ca. 1400°, kræver store mængder brændsel. Ikke mindst i gamle dage, hvor ovnene var mindre effektive, og hvor man ikke kendte olie, var det at fremskaffe det nødvendige brændsel virkelig et problem, og vi finder derfor næsten altid gamle glasværker i forbindelse med forekomsten af brændsel.

Det var ejeren af herregården Holmegaard, hvorunder mosen hører, lensgreve C. C. S. *Danneskiold-Samsøe*, der fik den idé, at man kunne udnytte tørven i Holmegaards mose til smeltning af glas. Lensgreven, der også var amtmand over Præstø amt, var en meget initiativrig mand, hvad mange andre gerninger vidner om, og ideen var naturligt kommet frem i årene efter 1814, hvor Danmark ved freden i Kiel mistede tilknytningen til Norge.

De norske glasværker, der var bygget allerede i midten af

Glasmager på Holmegaard i arbejde. Strüwing fot. Fra Holmegaard.

1700-årene, havde haft eneret på salg af glas til Danmark. Dette hørte nu pludseligt op, og blandt mange andre problemer i årene efter 1814, var også det, at Danmark ikke havde nogen produktion af glas indenfor rigets grænser. Der var dog i hertugdømmet Slesvig blevet bygget glasværker allerede i 1812 ved de store mosearealer omkring Ejderen, netop for fyring med tørv.

Glasværket oprettes

Det er muligvis herfra, at lensgreven fik ideen til et glasværk ved Holmegaard. Han ville gerne udnytte den store mose, hvor der virkelig var umådelige mængder af brændsel, og da man i 1823 gennemførte en betydelig forhøjelse af tolden på glasvarer, blev tanken om et dansk glasværk yderligere bestyrket. Lensgreven døde imidlertid samme år, men hans enke, Henriette Danneskiold-Samsøe, førte planerne ud i livet. Hun indkaldte en norsk glasmager, Christian Wendt, fra Hadelands Glasværk, der sammen med sin søn Peter byggede den første glashytte og -ovn, hvor produktionen begyndte den 5. november 1825.

Man begyndte med at producere billige, mørkebrune eller mørkegrønne flasker, de såkaldte bouteiller, der svarer til en senere tids øl- eller vinflasker, men i 1835, efter 10 års forløb, udvidede man produktionen til også at omfatte finere glas, vin- og serviceglas. Hertil måtte man skaffe nye glasmagere fra Bøhmen og Tyskland og samtidig voksede den lille by op omkring glashytterne. Det blev en hel lille stat i staten. Man havde egen skole, der først blev nedlagt i 1910. Man havde egen kro med kongelig bevilling fra 1832 og i den var der også købmandsbutik. Den oprindelige stråttækte krobygning brændte under et tordenvejr i 1879, og man byggede på samme sted den nuværende *Glaskro*. Man indrettede et katolsk kapel, der endnu eksisterer, i en af boligerne til brug for de mange katolikker blandt de udenlandske familier, og man købte gården Trollesgave i Fensmark for at kunne forsyne glasmagerne med de naturalier i form af korn og uld, som var en del af lønnen, ligesom fri bolig og brændsel. Man var fritaget for fattigskat, da man allerede i 1829 fik en selvstændig syge- og pensionskasse, og man holdt sig i det hele taget for sig selv.

Produktionen blev langsomt forøget. I 1847 byggede man en filial specielt for produktion af flasker, *Kastrup Glasværk* på Amager, og denne fabrik overtog snart hele produktionen af de grønne bouteiller, mens Holmegaard fabrikken fortsatte med serviceglas: vinglas, karafler, skåle etc. foruden en del emballageglas i hvidt og brunt, medicinglas o. lign.

I 1873 solgte man fabrikken i Kastrup til et privat aktiesel-

skab for at skaffe penge til en modernisering af ovnene på Holmegaard, og man byggede bl. a. den nuværende „gamle hytte“, der med sin høje spidse gavl beklædt med vildvin er blevet Holmegaards mest karakteristiske profil. Omkring 1900 havde glasværket tre ovne og beskæftigede ca. 200. Man brugte endnu tørv som brændsel, og der var til tider 4–500 mand på mosen i månederne maj–august for med hånden at skære den nødvendige mængde tørv. Man fik også maskiner, der æltede tørven med vand, men fra 1925 – efter nøjagtig 100 års forløb – stoppede endelig brugen af tørv – foreløbig.

Man gik over til at bruge kul, senere brænde, men fra 1940–45 måtte man igen ty til tørven. Man fik på ny glæde af at ligge ved siden af den store mose, hvorfra man i visse år under krigen brugte ca. 30.000 tons tørv. Efter krigen gik man hurtigt over til at bruge olie overalt i ovnene, senere også gas og elektricitet.

Kunsthåndværk

Indtil 1920'erne havde man stort set produceret de glas, man brugte i dagligdagens Danmark. Man udførte de samme glas over hele Europa, kopierede hinanden på bedste måde, man havde ikke designere eller kunstnere knyttet til glasværkerne. Dette begyndte at ændre sig omkring 1900. Først i Frankrig, senere i de andre europæiske lande. I Danmark blev den første kunstner, Orla Juul Nielsen, fast knyttet til Holmegaard i 1924. Han var egentlig ansat af Den kongelige Porcelainsfabrik for at tegne glas, der kunne stå til porcelænsfabrikkens stel. Dette samarbejde varede dog kun i få år, men arbejdet med design af glas blev fortsat af arkitekt Jacob E. Bang, der var ansat i 1927. Han skabte i de følgende år en lang række store succeser, såsom de kendte røgfårvede glas og ølglasset Hogla, der for alvor slog Holmegaards navn fast som kunstindustri. 1942 blev Jacob Bang afløst af værkets nuværende chefdesigner, *Per Lütken*, der har været Danmarks førende glaskunstner i over 30 år. Hans nyeste servicer, såsom Tivoli, Skibsglas og Kroglas, udgør i dag næsten halvdelen af Holmegaards produktion.

Kastrup Glasværk, der blev selvstændigt i 1873, havde udvik-

let en betydelig produktion af flasker og emballageglas, bl. a. ved køb af en lang række mindre danske glasværker, således Odense, Århus og Aalborg glasværker. Man indførte i 1912 den første helautomatiske flaskemaskine på Hellerup Glasværk, og først i 1935 begyndte Holmegaard at tage konkurrencen op på dette område ved at bygge den første ovn med en helautomatisk maskine. Det blev i 1937 til ovn nr. 2, og senere, efter krigen, er Holmegaards emballageafdeling blevet yderligere udvidet flere gange.

De to firmaer, Kastrup Glasværk og Holmegaards Glasværk, det sidste endnu privat ejet af slægten Danneskiold-Samsøe, konkurrerede efterhånden på alle områder og udførte i mange tilfælde de samme ting. Man blev derfor i 1965 enige om at slå de to firmaer sammen til: Kastrup og Holmegaards Glasværker A/S. Koncernen har nu fire glasværker: Hellerup, Kastrup, Holmegaard og Odense, og af disse er Holmegaard afdelingen så langt den største.

Fabrikkerne

Holmegaards Glasværk er i dag i virkeligheden to fabrikker, der blot ligger ved siden af hinanden og har fælles hjælpeafdelinger. Den første er håndarbejdsafdelingen fra 1825, som i dag beskæftiger ca. 400 og fremstiller ca. 15.000 stk. håndlavet glas om dagen. Den anden er emballageafdelingen, der begyndte sin virksomhed i 1935.

Det, der begyndte med to norske glasmagere, er i dag blevet en stor fabrik, der beskæftiger ca. 1100 mennesker. Men den lille by ligger stadig omkring fabrikken med sine lange, hvide og gule rækkehuse, hvor arbejdere og funktionærer bor og lever sammen med den gamle fabrik. Det er et af de mest usædvanlige *fabriksmiljøer* i Danmark, der besøges af næsten 100.000 gæster om året, hvoraf et stadigt stigende antal udlændinge. Man kommer for at opleve det forunderlige *trylleri*, der altid har været over produktionen af glas, der kun kan formes i rødglødende tilstand. „Glaspusteri, naturlig magi“ som Oehlen-schläger skrev. Det ser så nemt ud, men det er en kunst i ordets egentlige forstand.

Vordingborg

Af JOHAN HVIDTFELDT

Der har været fablet en del om byen Vordingborgs navn. Hos Saxo, der skrev omkring 1200, kaldes den Orthunga urbs. På latin hedder by urbs, og Vordingborg må dengang have eksisteret som by eller købstad, men særlige privilegier kendes først fra Erik af Pommerns tid.

Vordingborg har fået sit *navn* efter halvøen Oringe syd for byen. Den var oprindelig en ø og kaldes i den såkaldte øliste i kong Valdemars jordebog fra 1231 for Worthyng. Ønavnet er en afledning af ordet warth, bred, og Oringe betyder „øen, som ligger ved bredden“. Ordet Vordingborg beror på skrifttradition og er sprogligt mindre korrekt end Oringe.

Borgen

Ingen kan i dag sige, hvornår den ældste borg her på dette sted er blevet bygget. Den var der i hvert fald under Valdemar den Store, og det er sandsynligt, at han enten selv har opført den eller har udbygget den som et led i de befæstninger rundt om i landet, som skulle beskytte den danske befolkning mod de slaviske eller vendiske angreb og plyndringer. Fæstningen Vordingborg blev senere udbygget, vel ikke mindst under Valdemar Atterdag.

Allerede i 1500-årene mistede borgen sin betydning som en af landets hovedfæstninger. Den var stadig *residens* for de kongelige lensmænd, blandt hvilke kan nævnes Henrik Gøye, Peder Oxe og Arild Huitfeldt. På deres rejser rundt om i landet kom kongerne ofte til Vordingborg, Frederik 2. og Christian 4. har boet her. Det var på Vordingborg Slot, at Frederik 3.s forhandlere den 11. februar 1658 mødte Karl 10. Gustavs mænd for at drøfte vilkårene for fred, efter at svenskekongen havde ført sine soldater fra Jylland over isen til Lolland. På vejen mod Vordingborg havde de danske adelsherrer mødt 200 finske ryttere. I spidsen kørte en slæde med den dristige kong Karl.

Disse forhandlinger førte senere til freden i Roskilde, den mest skæbnesvangre fred, Danmark nogen sinde har underskrevet.

Under den anden svenskekrig var Vordingborg Slot besat af Karl 10. Gustavs tropper. *Svend Poulsen*, „Gøngehøvdingen“, angreb også Vordingborg. Han fortæller selv herom: „Så drog vi over om natten og kom til Vordingborg om morgenen tidlig og skød 27 ryttere ihjel, og en kvartermester tog vi til fange“.

Efter krigen var slottet yderst *forfaldent*. Ved testamente havde Frederik 3. bestemt, at hans søn *Jørgen* skulle have Vordingborg amt og len på livstid. Der var ingen passende bolig for prinsen, da han i 1670 overtog amt og slot, men 1671–75 opførtes et palæ på den sydlige del af slotsgrunden som et jagtslot i italiensk barokstil. Nogle af de ældre bygninger blev dog stående. Prins *Jørgen* blev 1683 gift med prinsesse Anne af England, som 1702 blev landets dronning. Hun elskede prinsen med stor ømhed, selv om der måske nok var noget i det, den engelske kong Karl sagde om ham: „I have tried Prince George sober, and I have tried him drunk, and drunk and sober, there is nothing in him“.

Efter prinsens bortrejse blev *Palæet* ikke benyttet, og 1750 solgtes det og blev efterhånden revet ned, forsvandt. Materiale herfra og fra det gamle slots ruiner blev brugt af byens og omegnens folk. Slotspladsen lå hen, et tavst minde om en fjern storhedstid. Kun Gåsetårnet og noget af ringmuren var vidnesbyrd om, at her lå engang en af landets vigtigste fæstninger. I 1889 begyndte Nationalmuseet på en *udgravning*, som blev fortsat i 1940'erne. Slotsområdet ejes af Vordingborg Kommune, bortset fra Gåsetårnet, som i 1808 kom til kongen ved et gavebrev fra amtsforvalter Reiersens enke.

Vordingborg by

Byen var en slotsby, og dens betydning var ringe. Dog har den deltaget i det store Øresundsfiskeri og havde som så mange andre danske købstæder et stykke jord på Falster, som kun byens borgere måtte „ligge og være på“, som det fremgik af kong Hans' brev fra 1500. Kun i kort tid i 1200-årene havde den et kloster, der tilhørte sortebrødreordenen. Desuden var der

Prins Jørgens Palæ på slotsområdet i Vordingborg.
Det blev opført 1671–75 og nedrevet omkring 1750.
Fecit Iohan Jacob Bruun. Det kgl. Bibliotek.

et helligåndshus imod vest og en Skt. Jørgensgård for spedalske lidt uden for byen. Disse stiftelser forsvandt med reformationen.

Under Christian 4. fik den lille by et vist opsving. Borgmester Eiler Jacobsen og rådmand Erik Nielsen var dygtige ledere, og byen fik et Spansk Kompagni med eneret på import af salt og vin for det sydlige Sjælland. På denne tid havde Vordingborg som sognepræst en mand, *Anders Christensen Arrebo*, om hvem Holberg senere skrev, at han var „en af de største poeter, ja den, som allerførst har skrevet sirligen i dansk poesi“. Arrebo var som ganske ung blevet biskop i Trondheim. Han blev afsat fra embedet, men fik dog få år efter lov til at søge embede i „en af de gemene købstæder, hvor de ikke har for megen lyst til klammeri“. Kort efter blev han præst i Vordingborg, og her skrev han sit digteriske hovedværk, sangen om verdens skabelse, *Hexaëmeron*. Mester Anders var på sin vis en livsglædens mand. Da han fejrede sin datters fæstenøl i 1632, gik det livligt til. Rådmand Erik Nielsen, der var med, fortalte, at han aldrig

havde „set alle kander, glas, konfekt og fade så udi en il og tillige kastes og tumles mod næse, pande og jord, som dér skete“.

Svenskekrigene blev tunge tider for Vordingborg. Borger-skabet fortalte 1661: „Først er det Gud og mange mennesker bevidst, at de svenske med deres ganske armé kom her over isen og snart opåd og fortærede alt, hvad de fattige borgere havde“. Men endnu værre blev det, da de svenske tropper vendte tilbage, denne gang for at erobre hele Danmark. Da de var borte, kom der danske tropper. Heller ikke de var milde gæster.

Vordingborg var i 1700-årene en by i stilstand, og gang på gang blev den ramt af ødelæggende ildebrande. I 1769 levede der 809 mennesker her, 1801 var det steget til 931. Efterhånden begyndte det dog at gå fremad. Medvirkende hertil var det måske, at den nye *vej nordpå*, som blev færdig i 1806, gav bedre forbindelse til oplandet. Byen havde fra gammel tid haft latinskole, men 1806 blev den reduceret til en „middelskole“, der kun kunne forberede eleverne til latinskolen. Fra 1819 til 1846 havde den dog på ny dimissionsret. Fra 1756 til 1760 var Ludvig Heiberg rektor ved skolen. Hans søn forfatteren *P. A. Heiberg* blev født i Vordingborg.

Freden i den ellers så stille by blev brudt i september 1819. I Vordingborg var der nogle jødiske familier, og det kom her som i København og andre byer til *uroligheder* og optøjer som en demonstration *mod jøderne*. Byfoged Kinch greb ind med stor beslutsomhed. En af byens jøder var købmand Aron *Gold-schmidt*. Hans søn *Meir* blev født nogle få måneder senere. I En Jøde har han digterisk skildret „Jødefejden“ i Vordingborg.

Efter midten af 1800-årene begyndte det at gå frem, og der kom lidt industri til byen. På halvøen Oringe blev der 1858 oprettet et *sindsygehospital*, og et seminarium begyndte sit virke i 1882. Fra 1911 har der været *garnison* i Vordingborg. Kaserne-anlæggene ligger nord for byen.

Betydning fik det, at *banen* fra Roskilde, over Køge, Næstved, Vordingborg til en jernbanehavn ved Masnedsund kunne tages i brug i 1870. Den nye havn lå lidt vest for den gamle Vordingborg Færgegård, hvorfra der var overfart til Gåbense.

Luftfoto af Vordingborg, halvøen Oringe og en del af Masnedø.
Reproduceret med Geodætisk Instituts tilladelse – A. 81/75.

Fra 1873 blev al skibsfart henlagt til jernbanehavnen, der således også blev den egentlige havn for Vordingborg. Efter bygningen af *broen* over Masnedsund til *Masnødø* skete overfarten fra en havn på sydspidsen af Masnedø til Orehoved på Falster, lidt vest for Gåbense. Broen over *Storstrømmen*, med sine 3200 m Europas længste, gjorde i 1938 færgehavnene overflødig. Da en bane fra Masnedsund til Kalvehave blev åbnet 1897, blev der også god trafikal forbindelse med Vordingborg. Som så mange andre privatbaner fik den en ret kort levetid.

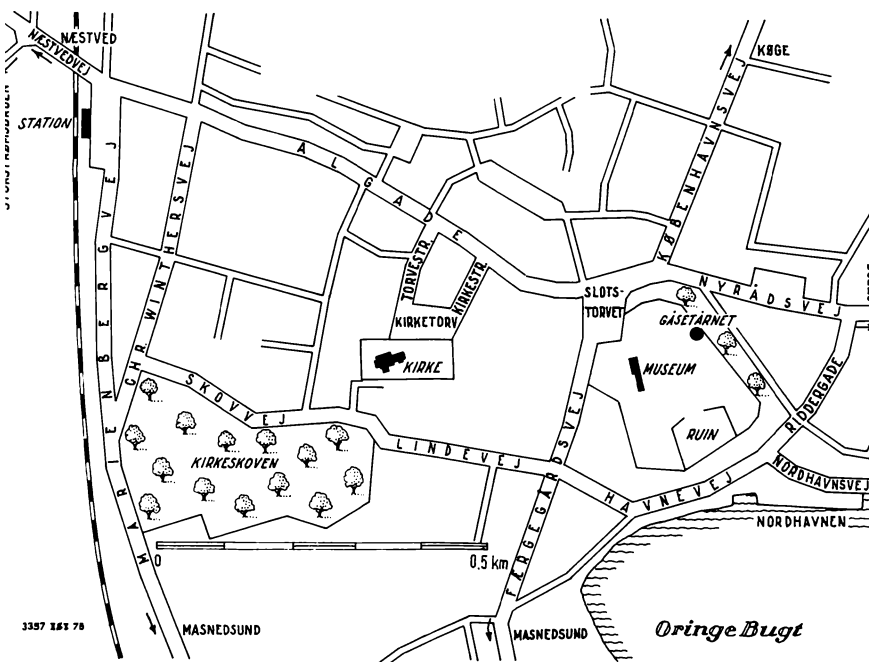
Vordingborg havde i 1930 kun 5607 indbyggere. I 1950 var tallet steget til 11.231. Det skyldtes ikke mindst, at Vordingborg landsogn med lidt over 4000 indbyggere i 1938 blev indlemmet i købstaden. Sognet omfattede bl. a. halvøen Oringe og Masnedø. I 1972 var kommunens befolkningstal 18.964.

En tur gennem Vordingborg

Kører man ind i Vordingborg vestfra, kommer man ind i Algade, fra gammel tid den gade, hvorom næsten hele bebyggelsen var samlet. Her ligger et af byens smukkeste huse, *apoteket*, en smuk empirebygning i to etager. Bygherren var apoteker M. G. Aarsleff, som i 1836 begyndte fabrikationen af Esprit de Valdemar, der skulle konkurrere med Eau de Cologne. Fra Algade går Torvestræde og Kirkestræde ned til det ret store og smukke *Kirketorv*. Her står den på disse egne obligate mindestøtte for Frederik 7., her er også dommerbolig, præstegård, Kirketorvets Skole og kontorer for kommunens kulturelle forvaltning. Ud mod Kirketorvet vender den sten over P. A. Heiberg, som før stod på hans grav i Paris, hvor han døde i 1841. I Vordingborg blev stenen rejst i 1909.

Kirken virker, set fra øst, ret ejendommelig, lidt tung i det. Det er, ligesom det lave, brede kor og skibet ikke rigtig harmonerer med hinanden. Det skyldes uden tvivl, at koret, der har tresidet afslutning og er fra kort før 1400, er østsiden af en enskibet kirke, hvortil senere er føjet det tredelte skib fra omkring 1470. Tårn og våbenhus er lidt yngre. Sakristiet mod syd er et betydeligt bygningsværk med meget smukke blændingsgavle.

Kirkens *altertavle* stammer fra Abel Schrøder den Yngres værksted i Næstved. Den bærer bl. a. navne og våbner for lensmanden Fr. Reedtz og fru Sofia Høg. En sengotisk sidealtertavle er i det søndre sideskib, i skabet er der relief af Anna, Marias moder, indvendig på fløjene malerier fra Marias historie, udvendig Skt. Antonius og Sebastian. Korgitteret er samtidig med altertavlen og fra samme værksted og med samme våbner, døbefonten af sandsten er fra 1612, mens prædikestolen er fra 1601, orgelpulpituret fra 1626.

Kort over Vordingborg. Tegnet af J. Steiner Jessen.

Af de 11 *epitafier* er der et over sognepræsten Anders Arrebo, død 1637, et andet fra 1640 over borgmester Erik Nielsen. Den smukkeste af de mange gravsten er over rigsråd Henrik Gøye, død 1533.

På triumfvæggen er der et maleri fra omved 1470. På hver side af et yngre krucifiks ses Maria og Johannes og ved deres sider står apostlene Andreas og Jakob. En indskrift fortæller, at Anders Smed har ladet billedet male. I korhvælvingen er der malerier af samme mester, scener fra Jesus' barndomshistorie, og et karikeret portræt af den drikkende Jeppe Murer. I tårnhvælvets ene kappe ses et bomærke med indskriften Mickild Nielsøn Muurmester.

Tilbage til Adelgade og videre til Slotstorvet. Herunder en del af den opfyldte slotsgrav og det nedrevne Møllebækstårn,

som var det nordlige porttårn i det ydre slotsanlæg. På Slotstorvet ligger *Råd- og Tinghuset*, som er bygget af Peter Kornepup i 1845. Bygningen er i to etager i klassisk form men med gotiske vinduer og døre.

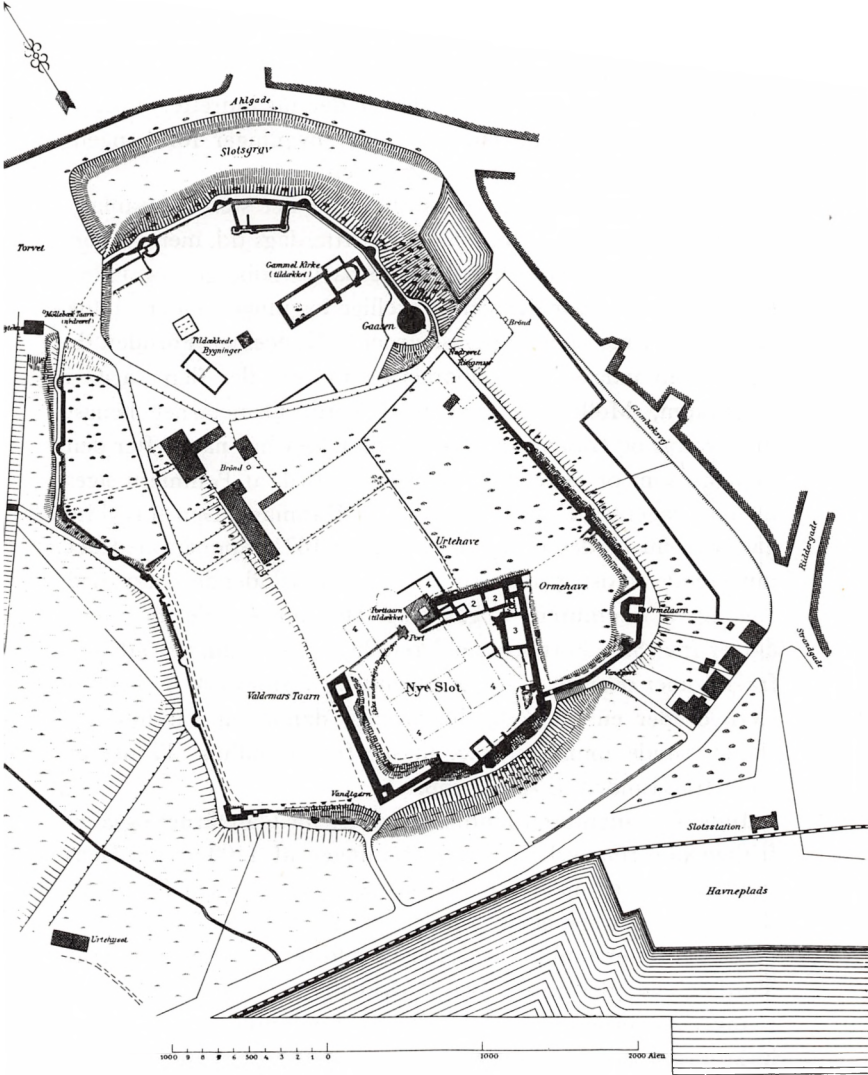
Fra torvet kan man køre ad *Færggårdsvej*, der fører ned til Masnedsund. Drejes til højre ad Lindevej, som går parallelt med Algade, kommer man til lystanlægget *Kirkeskoven* med en restaurant Pavillon, anlagt i 1872. Lindevej går langs den eng, som tidligere var en grav, der udgjorde en del af Vordingborg Slots forsvarsanlæg. Kører man tilbage ad Lindevej og fortsætter ligeud over *Færggårdsvej*, får man en udmærket udsigt mod slottet fra syd. Herfra kan man komme ned til *Nordhavnen*, byens gamle havn, som aldrig blev nogen succes, men idag er en meget benyttet havn for lystbåde fra nær og fjern. Fra Havnevej kan man ad Riddergade komme tilbage til centrum, hvorfra *Københavnsvej* fører nordpå, *Nyrådsvej* mod Kalvehave og Møn.

Slotsanlægget

Indgangen til slotsterrænet er fra Slotstorvet. Herfra kommer man også ind i *Den historisk-botaniske have*, anlagt 1921. Her er samlet eksemplarer af urter, som i tidens løb har været benyttet som lægemiddel, krydderi- eller pryddplanter. Lige ved haven ligger *Sydsjællands Museum*. En del af det er indrettet i et gammelt bindingsværkshus fra omved 1700. Her er foruden betydelige samlinger fra by og omegn også en del fra slotsanlægget, og der er en mindestue for Meier Goldschmidt.

Slotsbanken på omved 3 ha ligger ved Oringe Bugt, som tidligere er gået helt ind til bankens sydlige og vestlige sider, mens de andre var beskyttet af en dyb og bred grav, som nu er ud-tørret. Der er heroppe fra en god udsigt over den smukke egn med dens herregårde og store skove.

Hovedborgen lå på den høje plads længst mod syd og var omgivet af en firkantet ringmur. Den sydlige del heraf, den såkaldte Store Ruin, er delvis af rå og kløvet kamp og er sikkert den ældste del af hele anlægget. Den indgik senere i den almindelige ringmur. Hovedborgen havde fire hjørnetårne, mod

Skitse af Vordingborg Slotsruin 1901. Forklaring på signaturer: 1. Fruerstue Hus (ikke undersøgt), 2. Kælder under den lange sal. 3. Vin-kælder under kongens værelser. 4. Omrids af prins Jørgens slot.

sydvest Vandtårnet, hvoraf en del er bevaret, mod nordvest Valdemarstårnet, mod nordøst et tårn, hvis navn ikke er kendt, og *Jomfrutårnet* mod sydøst. Her er der nu indrettet udsigtsplads. Mellem tårnene har der været bygninger for kongen, bl. a. „den lange sal“, og for lensmanden.

Den ydre ringmur har omsluttet hele det store slotsanlæg. Den formodes at være fra Valdemar Atterdags tid, men i øvrigt er der gennem tiderne bygget både på hovedborgen og inden for ringmuren, hvor der var forskellige bygninger, lader, stalde og smedie. I nærheden af Gåsetårnet lå Kancelliet. Foruden de tårne, som indgik i hovedborgens mur, var der flere tårne i ringmuren, Møllebækstårnet mod nord, Ormetårnet længst mod sydøst og *Gåsetårnet* mod nordøst. Det har navn efter den guldgås, som prydede dets top, og som Erik af Pommern siges at have taget med sig, da han forlod Danmark. Den forgyldte gås, som nu pryder tårnet, blev opsat i 1871 sammen med det nuværende spidstag. Der var kun én – højtsiddende – dør med adgang til ringmurens vægtergang. Den nuværende indgangsdør er fra 1821. Foruden kælderen, hvortil der kun var adgang fra rummet ovenfor, var der oprindeligt 7 stokværk. I 3. stokværk er der en mærkelig bjælkevæg, dannet af vandret liggende, runde tømmerstokke, måske fra et bulhus. Tårnet er 36 m fra grunden til spirets top.

Indenfor ringmuren fandtes nordvest for Gåsetårnet også en fritliggende romansk *kirke* fra slutningen af 1100-årene. Dens fundamenter er markeret ved opstillede kampesten. På området nær ved kirken er der fundet spor af *middelalderlig bebyggelse*, og det er muligt, at det er de ældste, oprindelige dele af Vordingborg, der findes her. Udvidelsen af slotsterrænet har tvunget borgerne til at flytte uden for ringmuren og også bygge kirke her.

Ture i Sydsjælland

Af TAGE CHRISTIANSEN

Hylleholt ved Fakse Bugt er bedre kendt under navnet *Fakse Ladeplads*, det gamle udskibningssted for Fakse med det store kalkbrud. Man passerer det industriprægede havnekarter på vej mod Sydsjællands herligheder. Vejen går mellem byen og strandkanten. Hvor den drejer lidt ind i landet, stopper vi på den store parkeringsplads ved strandkanten. Her begynder eventyret, men først til fods.

FRA FAKSE LADEPLADS TIL PRÆSTØ

Allerede stranden her er karakteristisk for Sydsjælland med popler helt ude i sandet. Sydpå er her dejlig badestrand, Hylleholt Skov og den meget smukke Strandegårds Dyrehave. Bøgeskoven går helt ud til bratte lerkliner, og nu og da må ofres et træ til havet.

Vindbyholt og Feddet

Fra P-pladsen skal vi mod Vindbyholt. Vi kommer forbi *Hylleholt Kirke* med højt og slankt spir over en ottekantet overbygning over vesttårnet og en tagrytter over østgavlen. Kirken er af mursten i gotisk stil, indviet 1878, bygget af Vemmetofte Kloster og grev F. G. J. Molkte.

Vejen følger i et par skarpe sving vestsiden af Strandegårds Dyrehave, men uden indkørsel til skoven. I Store Elmue drejer vi til højre ad Dysevej. På hjørnet ved vejsvinget ligger en anelig stendysse. Fra stråttækte huse i Vallebo er der 1 km til herregården *Rosendal*. Den ligger ret lavt og gemmer i ly af skove på et præg af fortid med stor trefløjet ladegård med rødt tag og bindingsværk og inden for den, beskyttet af voldgrav og træer, en hovedbygning fra 1849 af Fakse-kalk og ældre bindingsværk. En allé fører os videre ud over markerne til den lille landsby Tystrup ved Fakse-Præstø-vejen og straks efter er vi i Vindbyholt.

Før man i vejkrydset er ved *Vindbyholt Kro*, har man tidligere kunnet se rester af den vandmølle, Christian Winther omtaler i *Hjortens Flugt*.

Kroen har en historie, der giver den en særstilling blandt danske landevejskroer. At *Vindbyholt* har været en by af stor betydning, fremgår af et topografisk kort fra omkring den tid, da en gårdejer i 1584 – mod skattelettelse – forbedrede sin gård, så vejfarende bekvemt kunne overnatte. Det var datidens „fugleflugtslinie“ gennem Sjælland, og *Vindbyholt* blev rasteplads for den ridende post i kongens ærinde, senere for den agende post. Den var også et tilholdssted under kongelige jagter i Sydsjælland. Først og fremmest har *Vindbyholt Kro* dog sit ry fra kongers og fyrsters overnatninger undervejs gennem Sjælland, bl. a. til slottene i Vordingborg og Nykøbing Falster. „Kongens den nye gæstegård“, som man begyndte at bygge i 1623, havde et 18 bindingsers murstenshus til kongens gemakker og tre andre bindingsværkshuse, der var lerklinede. Der er bevaret optegnelser om kroens besøg af standspersoner. Frederik 3. har f. eks. overnattet her 21 gange, prins Christian (5.) ikke mindre end 57 gange. I alt har man datoerne for over 200 besøg af konger, dronninger, fremmede fyrster og hoffolk.

Et besøg af særlig karakter er noteret i kirkehistorien. Da den unge Grundtvig i 1810 var kommet i sin alvorlige åndelige krise, rejste han med venen Sibbern fra kollegiet i København til faderens præstegård i Udby og undervejs overnattede de i *Vindbyholt Kro*. Vennen fandt her Grundtvig i en natlig kamp med Satan, en indbildt slange omkring kroppen.

Fra *Vindbyholt* kører vi til *Roholte*, hvis særprægede kirke man fra denne side ser ligge smukt og dominerende i den hyggelige landsby. Kirken er fra 1441 og den mest anselige af det gamle Præstø Amts gotiske kirkebygninger. Munkesten skifter med lag af limstenskvadre fra Stevns. En statelig bygning overfor kirken, nu bibliotek, er af samme byggemateriale. Kirkerummet har kalkmalede dekorationer. Altertavlen er et træskærerarbejde i renæssancestil, den store femkantede døbefont er af gotlandsk kalksten med relieffer. I præstegården fødtes 1857 forfatteren Karl Gjellerup.

TURE I SYDSJÆLLAND

Fra Roholte forbi St. Elmue, og et vejskilt viser til Fed Strand. Og *Fedd* er en ejendommelig naturoplevelse, en særpræget halvø, som i tidens løb har dannet sig ved, at sten og sand har aflejret sig uden for et moseland, så den 6 km lange halvø nu næsten lukker for Præstø Fjord. Man passerer hovedgården Strandegård med store gule bygninger på begge sider af den smukke vej. Engang var Feddet skovklædt og ubeboet. Her var det, at den mystiske Rhitra i Hjortens Flugt havde slået sig ned – „på skovbegroet Fedd hist yderst –“. Næsten hele skoven blev afbrændt under svenskekrigene 1658–60. Senere var her græsningsarealer. Under besættelsen havde den tyske værnemagt anlagt en attrap-flyveplads med parkerede træ-fly på Feddet.

Det er ikke muligt alene ved at køre på vejen at overskue alt det meget, den lange halvø består af. I små glimt ser man dyrkede marker, lyng, moseland og småskov og en umådelig planterigdom på både mose, stembund og sand. Her ligger kun få huse mellem Strandegård og forpagtergården Fedgården i dens idylliske omgivelser. Men om sommeren finder man her et stort og broget menneskesamfund, en campingplads – der i øvrigt er helårs – med 3–4.000 indbyggere. Man må kun køre til campingpladsens vidtstrakte parkeringspladser. Også én-dags bade-gæster må betale for parkering. Til gengæld er der en næsten endeløs sandstrand, når man efter nogle få minutters gang i det løse sand mellem fyrrekrat er nået ud til Fakse Bugt-kysten. Længst mod syd har Fed Plantage standset flyvesandet.

Fra badestranden og P-pladsen skal vi tilbage til den smalle tange, der forbinder Feddet med det faste land, til en lille vej, som ved Strandegård fører vestpå langs Feddets lagune-kyst, det nordligste af Præstø Fjord. Her passerer man Julemærkekomiteens rekonvalescenthjem for børn, *Lindersvold*. Godset blev sidst i 1600-årene betydeligt udvidet af fru Merete Sophie Urne, der styrede det i 24 år, og i en vise blev betegnet som bondeplager. Senere var Lindersvold, Gavnø og Strandegård i næsten 200 år forenede. 1927 blev Lindersvold købt af Julemærkekomiteen og hovedbygningen fik en tilbygning. Lidt fra den ligger Skovridergården.

Kludeegen og oldtidsvejen

Ad Præstøvejen nærmer vi os gennem den idylliske lille landsby Mosebølle Lestrup Skov. Det er en stor og smuk skov, der kun ved et stendige er skilt fra Bækkeskov. Man kan ikke køre her, men man kan nå næsten hen til dens ejendommelige seværdighed *Kludeegen*. Den er ikke nem at finde. Der er ingen steder angivet nogen vej dertil. En ældgammel hellig-eg fortjener også en sådan fredning. Hvis man læser Martin A. Hansens *Kludeegen* i bogen *Tanker i en skorsten*, vil man få bekræftet, hvor svært det er også på egnen at få oplysninger om, hvordan træet findes. Men hvor Præstøvejen ved Lestrup Skovs sydkant følger skovbrynet, går en vej fra til venstre til Lestrup Strand og overfor dette vejskilt er på skovsiden en åben plads, hvor der kan parkeres. En vej, man ikke må køre ad, går forbi et kønt lille stråtækt bindingsværkshus på højre hånd. Når man har gået fire-fem minutter ad denne skovvej, passerer man et langstrakt brændehus. Efter endnu et lignende stykke videre frem i skoven, skæres skovvejen af en mindre vej, nærmest en sti, der følges blot et lille stykke til højre ind mellem bøgetræerne. Så ser man den delvis udgåede gamle grå egestamme, behængt med klude af mange slags og i mange farver, mest gamle klude, som synes at have hængt på træet og dets grene i umindelige tider; men der er også nye klude imellem. Engang har stammen delt sig, men er højere oppe igen vokset sammen. Ved at krybe gennem dette „hul“ mellem de to stammer på visse tider – det skal være bedst torsdag morgen ved solopgang – og ved at ofre af sine klæder til helligegen, kunne man efter gammel overtro helbredes for sygdom. Der er åben plads omkring egen, som om bøgetræerne ikke har turdet komme den for nær.

Når man har set den berømte eg og hvad man vil af skoven, køres videre ad landevejen, men kun til P-plads umiddelbart ud til vandkantens rørbevoksning. Gå herfra et par hundrede meter langs vejen og den i et par kilometers længde fredede strandkant med stynede popler og anden karakteristisk bevoksning, så er man ved en *mindetavle* ved vejen foran Skt. Peders Kapel, bygget 1878 for befolkningen her ved Strandhusene. Tavlen er til minde om den 24-årige søn fra Bækkeskov, major

i de britiske tropper under 2. verdenskrig, *Anders Lassen*, faldet i Norditalien den 9. april 1945, dekoreret bl. a. med Victoria-korset.

Fra P-pladsen køres ad første sidevej, Bækkeskovstræde, en helt vidunderlig vej, gennem Bækkeskov til herregården af samme navn. Som altid i de sydsjællandske gods-skove kommer man forbi maleriske skovhuse, og åbne sletter skifter med gammel og nyere skov og fritstående ege.

Bækkeskovs historie går tilbage til omkring 1320. Her har boet skiftende adelsslægter, og en dramatisk hændelse lod den en tid næsten øde. En tidligere ridefoged havde som ejer behandlet bønderne så hårdt, at de i 1738 på hovmarken tog livet af ham med river og høtyve. Straffen blev, at 11 bønder måtte „klæde hjul og stejle“, 4 kom i jern på Bremerholm og 5 kvinder blev sendt i spindehuset. 1795 erhvervede englænderen Charles August Selby Bækkeskov og skabte gode forhold efter engelsk mønster. Han byggede den nuværende hovedbygning i nyklassisk stil af rødviolette hollandske klinker, fornemt isoleret og i den skønneste skovnatur.

Fra Bækkeskov-alleen kører vi lidt tilbage ad Bækkeskovvej og drejer ind i skoven til højre, vejskilt Sølperup. Det er en meget skøn tur, vi her får gennem bakket skovlandskab til vi ved Sjolte – med prægtigt udsyn – kører ned til Præstøvejen, hvor vi nu har Skt. Peders kapel på venstre hånd. Vi følger stranden forbi *Bredeshave*, oprindelig avlsgård under Bækkeskov. Hovedbygningen er fra 1782. Ved Bredeshave ligger Gøngehuset, hvor der efter sagnet skal have været tilholdssted for gønger.

Ved Gl. Tappernøje lå i sin tid Tappernøje Kro. Oprindelig var den bolig for den opsynsmand, der passede „stiggærdet“ ved den kongelige vildtbane. Grøften gik herfra til Dybsø Fjord på vestkysten udfor landsbyen Ring. Efter at der var anlagt ny landevej, flyttedes kroen til Tappernøje. Ordet Tappernøje skal have være et øgenavn til kromanden.

Vestligst ved Præstø Fjord, lidt før strandsøen Even, køres en lille afstikker ind i landet forbi en lille række meget smukke huse. På vejskiltet står Broskov og Oldtidsvejen. Man kommer

Herregården Bækkeskov i Everdrup sogn, Bårse herred, er opført omkring 1800 for Charles August baron Selby i nyklassicistisk stil. Fot. Hude. Nationalmuseet.

godt opad og forbi den lille landsby *Broskov*, så viser et skilt, hvor man skal stoppe – og til fods begive sig ind i jernalderen. På en eng langs Hulebækken, der har været et bredt åløb, fandt ejeren under dræningsarbejde en samling kampesten i jorden. Ved langvarige udgravninger og med støtte i 6 tydeligt bevarede kørespor, der i skoven bag engen samler sig ved et åbenbart meget benyttet vadested, afdækkedes et vejanlæg, som er uden sidestykke her i landet, en rest af en oldtids-kystvej, der i vadestedet har krævet en særlig omhu. Store og velegnede sten, kendt fra jernalderbopladsers bygader og fra romerske vejanlæg, har ca. år 400 f. Kr. skabt en solid vejbane. En del af oldtidsvejen er omkring år 1300 forhøjet med en stenbro-lægning af noget mindre format. Forskellige fund har hjulpet til dateringen. Meget smukke naturomgivelser bidrager til at gøre denne oldtidsvej til en usædvanlig oplevelse.

Vil man ad Broskovvejen fortsætte ud til hovedvejen, skal man syd eller nord om den lille herregård *Engelholm*. Den var

et af de 12 godser, der oprettedes ved deling af Vordingborg Ryttergod. Den hed oprindeligt Skovby, men fik som hovedgård navn efter ejerens hustru, Inger Engel.

Kører man tilbage mod Præstø Fjord har man ad Broskov-vejen en dejlig udsigt over det ualmindeligt smukke fjordlandskab. Og så går vejen videre over Even Bro til Hollænderskoven og Nysø ved Præstø.

FRA PRÆSTØ TIL NÆSTVED

Fra Præstø køres ad vejen mod Bårse, men der drejes af til Beldinge lige før man er ved sydenden af Melteskov og Faksinge Skov med Sanatorium ved Even Sø. Vi er inde i et stor-slået herregårdslandskab med *Beldringe* på bakkehældet mod moseland og det lille åløb Tudebæk. I landsbyen er det ikke så meget den kønne lille romanske kirke – i øvrigt med kalkmalerier og prædikestol fra Abel Schrøders værksted i Næstved – som herregården Beldringe, der dominerer. Dens hovedbygning er Sydsjællands eneste herresæde fra 1500-årene og som så mange af Sydsjællands godser med Roskilde Bispestol og Kronen blandt ejerne gennem tiden. Med sin beliggenhed midt i den kgl. vildtbane havde godset kongernes særlige interesse også i 1600–1700-årene. Hovedbygningen er af røde mursten og hvide kridtsten i to etager, dateret 1561, tidligere med bindingsværksfløje i nord. Gehejmekonferensråd Fr. S. Raben lod bygge den meget smukke rød kalkede bindingsværkslænge til avlsgården og den store, stråttækte lade.

Ugledige og Kulsbjerge

Gennem Dyrlev går turen ad mindre veje videre i et smukt og småbakket terræn, der kulminerer, når man er ved *Ugledige*. Her har Sydsjælland koncentreret prøver på næsten alle dets landskabelige herligheder. Man bliver simpelt hen betaget af det eventyrlige spil i landskabet med bakkehæld til mange sider, med søer imellem dem i Mern Å-dalens idyller og ind imellem yndefulde og velholdte bindingsværkshuse. Her hersker en snart idyllisk, snart vildsom romantik som få steder på Sjælland. Ugledige skal man give sig tid til at opleve. Og genopleve dra-

matiske hændelser. Her færdedes Gøngehøvdingen og hans mænd. Gamle folk kan udpege steder for bestemte begivenheder i gøngetraditionerne og lidt herfra lå Kulsoens hus.

Og her var det, den så berømte tragedie med *Balle-Lars* som hovedperson foregik. Det er udtrykket „Spildte Guds ord på Balle-Lars“, man kender. Det var titlen på en bog, der udkom i Næstved 1861, efter hans henrettelse, skrevet af sognepræsten i Præstø, Gjellerup.

Lars Nielsen, som han hed, var født 1820 ved Kallehave. Faderen døde tidligt, moderen, „Balle-Johanne“, kom på fattiggården, sønnens eftermæle på egnen er, at han var et ret skikkeligt skrog, der var parat til at hjælpe venner med tyverier og andet, der bragte ham i konflikt med loven for mindre forseelser.

Om aftenen den 8. september 1858 efter et større begravelsesgilde i Ugledige blev enken efter en gårdejer i byen – gården lå, hvor Den gamle skole nu ligger ved vejkrydset – gennem vinduet dræbt af geværskud. En stedsøn, Niels Peder, der skulle overtage gården efter hendes død, blev straks mistænkt og arresteret, men nægtede sig skyldig. Politimesteren udlovede en dusør og fik den oplysning, at Balle-Lars i en kæfert havde pralet af, at Niels Peder havde lovet ham 100 rdl. for mordet. Niels Peder tilstod at have givet Balle-Lars geværet med det formål. Balle-Lars tilstod og forsøgte selvmord. Begge blev dømt til døden ved halshugning, men Niels Peder slap dog med tugthus. Balle-Lars tilbagekaldte sin tilståelse. Fra 13. august til 16. oktober søgte som nærmere beskrevet i bogen præsten at få en bekendelse fra Balle-Lars. Højesteret stadfæstede dødsdommen. På retterstedet i Lekkende Skov ventede 4000 tilskuere, da Balle-Lars ankom. Da han bundet var ført til blokken, anråbte hans plageånd præsten endnu engang om en tilståelse, men med hovedet på blokken svarede Balle-Lars: „Jeg er uskyldig i mordet på konen i Ugledige“. Hans grav var i forvejen gravet på retterstedet.

Kører man fra Ugledige ad vejen mod Vordingborg, passerer man et stykke inde i skoven, der her hedder Stokket, et hus med gulkalkede indkørselssøjler, tidligere under navn af Ler-

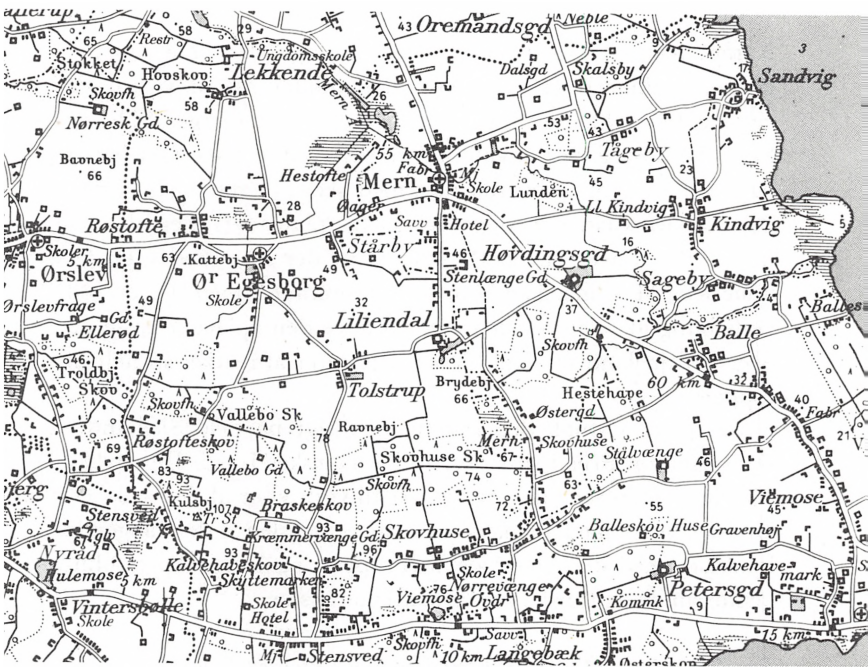
huset et traktørsted, overfor en vej til højre gennem skoven. Et par hundrede meter længere fremme mod Vordingborg er et ret skarpt sving. Overfor et hvidt skovled med plads til at holde foran det, ligger på den anden side af vejen en høj, skovklædt bakke. Det skal være galgebakken, hvor Balle-Lars blev henrettet.

Tilbage i Ugledige køres mod Mern og til højre ved vejskilt Lekkende. Det går nedad til Mern Å. På den anden side af åen er i skoven en lille åben plads med et gulkalket, stråttækt hus med lukkede skodder, ubeboet, men smukt vedligeholdet. Det skal være genopført efter en brand. Her berettes det, at Kulsoen, kendt fra Carit Etlars Gøngehøvdingen, boede.

Når man er igennem skoven ligger for enden af en lille allé, *Lekkende Gård* i skovens udkant. Den hvide hovedbygning med kuppel, hvor dens to sammenbyggede fløje mødes, er fra 1838. I middelalderen var Lekkende Roskilde-bispernes ladegård og derefter kongelig avlsgård og her er stadig meget store avlsbygninger. Lekkende landsby tæt derved er den dejligste idyl at se med stråttækte huse og med forskellige farver i bindingsværkets træ.

På lidt afstand følges i bakket landskab Lekkende-skovene til Røstofte og mod Mern. Vi kommer igennem Øster Egesborg med kirke fra 1200-årene. Den har et særpræget alterbord fra 1825 af støbejern. Kirken i det lokale trafikcenter *Mern* er et mere kompliceret bygningsværk med fire kapel-gavle mod syd fra ombygning i begyndelsen af 1500-årene af den romanske teglstenskirke. Ved yderligere tilbygninger og udvidelse af koret er der skabt et meget stort kirkerum. Altertavlen er en gave fra dronning Caroline Amalie 1858. Det nuværende dåbskapel har været herskabsstol for Høvdingsgård, og i våbenhuset er en mindetavle for major Anders Lassen. Flere gamle træskærerarbejder er at se i den smukke kirke. Skråt overfor kirken ligger en herregårdsagtig præstegård, hvor bl. a. Grundtvigs nære ven Peter Rørdam boede som sognepræst.

En sognevej går fra Mern sydpå til herregården Lilliendal, opkaldt efter Hans Gustav Lillienskiold, godsets ejer fra 1760. Kernen i den tre stokværk høje bygning er sandsynligvis fra

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 81/75.

hans tid. En prægtig allé forbinder Lilliendal med *Høvdingsgård*, som den vejfarende har bedre mulighed for at se. Den meget smukke enfløjede hovedbygning i to stokværk og tagetage under glacerede sten er opført 1852.

Høvdingsgård ligger ved landevejen til Kalvehave. Vi kører ad den gamle landevej til Ballegaard og lidt før landsbyen ad en mindre vej til højre mod Skovhuse. Vi er her inde i et af Sydsjællands dejligste naturområder. Her har tiden fået lov at gå sin gang uforstyrret. Et bestandigt skiftende og yndefuldt terræn med skove og bakker, spredte huse, små landsbyer og bugtede småveje rummer al den poesi, som Sydsjælland er så rig på, og som Christian Winther evnede at tolke. Et moderne islat er en radarskærm i „bjerglandskabet“ ved Skovhuse.

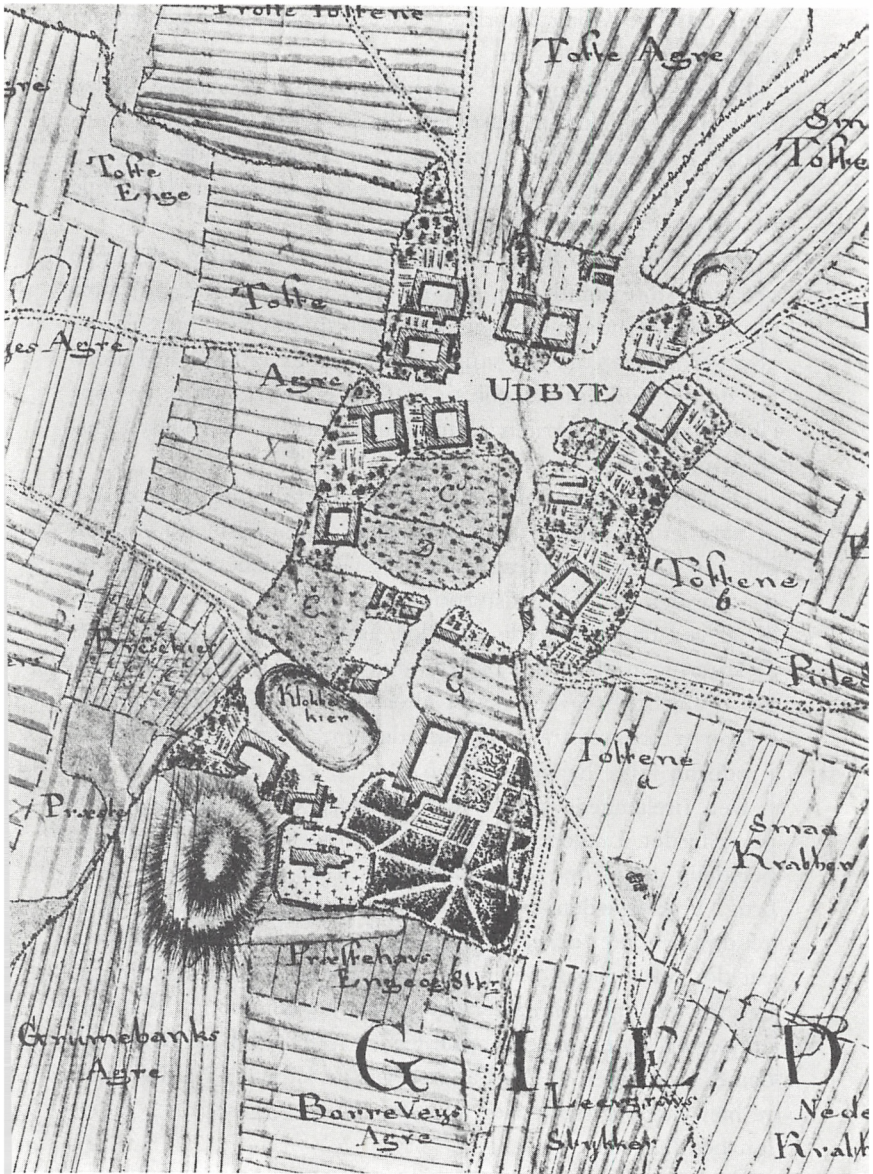
Vi kører til Tolstrup og gennem højtliggende skovegn mod Nyråd, men til venstre ad en vej, der nok kan befærdes ind gennem militært område, blot man holder sig til vejen. På venstre hånd har man de imponerende *Kulsbjerge*, Lille og Store Kulsbjerg, der navnlig overrasker ved at have fået lov at ligge uden at blive overdækket med skov. Deres højde virker ikke så overvældende oppe fra bakke-plateauet, men de når indtil 107 m over havet. På tider, hvor der ikke skydes, er der åbne led. Man må ikke køre ind på området, men der er god vejledning at følge for den, der vil have den oplevelse at se ud over Sydsjælland fra Kulsbjerge. Der fører afmærket sti helt til toppen.

„Dette er vistnok den skønneste udsigt på hele Sjælland!“ skrev Achton Friis i sit storværk *De Danskes Land*. Det stykke Sjælland, man ser ud over, fra øst til vest, viser al den sydsjællandske ynde med bakkens og fladers vekslen i det bølgende landskab med dets skove og trægrupper, og længst borte blinkende sunde og fjorde, øer og skiftende kyster.

Fra Grundtvigs Udby til hans kones Rønnebæksholm

Fra Kulsbjerge kører vi lidt mod Nyråd, så til *Ørslev*. På fremtrædende plads i den gamle bydel ligger kirken med Faksekalksten i den oprindelige romanske del. Fra den er en kvadersten med dyrehoved anbragt i nordsiden af det i 1400-årene forlængede kor. Kirkens altertavle er i højrenæssance. På *Ørslev* kirkegård ligger digteren og præsten Christian Richardt, der døde 1892, begravet. Hans gravsten står uden nogen titel blandt en samling gravsten over slægten Hammerich, hvori han var indgiftet og som i to generationer havde ejet herregården Iselingen ved Vordingborg.

Fra denne digter, der også var salmedigter, skal vi til minderne om en mere kendt salmedigter, til N. F. S. Grundtvigs Udby. Man kan køre ud til hovedvejen og følge den nordpå, men vil man gøre en lille omvej fyldt med romantiske naturoplevelser, kører man gennem Lekkende Skov og følger lige før Ugledige, udfør det førnævnte hus med gule indkørselsstøtter, en meget smuk lille skovvej, længere fremme asfalteret, til Skal-

Kort fra 1768 over Udby. Det findes i Matrikelsarkivet, men er her gengivet efter fot. i Nationalmuseet.

lerup og hovedvejen, hvorfra ganske lidt nordligere går en vej til *Udby*.

På et stort kastanjetræ ved indkørslen til P-pladsen neden for kirken er klokke til kustoden, der foreviser Grundtvigs mindestuer i præstegården, som ligger på den anden side af vejen. Det smukke gamle stråttekte hus lige ved kirken er det gamle ringer-hus, nu udlejet til privatbolig.

Fra kirkegården er en betagende udsigt, når man står oppe ved den store mindesten, der på den højeste plet er rejst for Grundtvig. Under indhugget lyre og bispestav står indskriften: „Synger Herren en ny sang“ og derunder citatet: „Manden troede det ord, Jesus sagde til ham og gik bort.“ Man er oppe i højde med kirketårnets glamhuller og ser bl. a. Dybsø Fjord og Knudshoved.

Den hvidkalkede *Udby Kirke* har romansk apsis, kor og skib af kampesten. Kirken har kalkmalerier, de ældste fra slutningen af 1200-årene, en række medaljoner på skibets nordvæg og på sydsiden Satans nedstyrtning, og fra fire senere perioder, bl. a. ved den tilmurede norddør, Isaks ofring og lykehjulet. Dekoreringen af korbue og triumfvæg er fra 1578. Bertel Snedker i Vordingborg har skåret altertavlen o. 1585. En siddende biskop er bevaret fra et gotisk sidealter. Dekorerede stolegavle i rødbrun farve hygger i kirken.

Den firelængede stråttekte *præstegård* er fra omkring 1650 og er fredet. Lindetræet fra før Grundtvigs tid dækker over en betydelig del af den store gårdsplads. Ikke alle længer er dog i brug. Præstegården er fri for ethvert præg af museum. Besøgende til *mindestuerne* går med kustoden gennem en mørktfarvet dør uden nogen betegnelse ind på gårdspladsen og længen lige for, østfløjen, omfatter den gamle kapellanbolig. På muren oplyser en tavle: „I denne præstegård fødtes N. F. S. Grundtvig den 8. september 1783“. Faderen var da kapellan i Udby, senere blev han sognepræst og i tre år, 1810–13, var sønnen kapellan hos faderen.

Der er adgang til mindestuerne, 1. april–1. november kl. 10–12 og 14–17 og i forbindelse hermed adgang til en del af den gamle præstegårdshave, som Grundtvig lovpriste bl.a. i

Udby Kirke. M. M. fot. 1916. Nationalmuseet.

digtet Udby Have. De blev restaurerede og indrettede i 1928 efter en landsindsamling af penge og genstande, og møbleringen er siden suppleret. Man ser Grundtvigs skrivepult, forskellige andre møbler fra Grundtvigs hjem, førsteudgaver af hans bøger o.s.v. og bl.a. en bibel, der altid fulgte ham, og hvori han har skrevet: „Denne dobbelte helligdom er mig foræret 17. april 1807 af fru Constance Leth“.

Fra Udby går turen langs Dyrlev Skov til Grumløse og herfra over Neble til Sværdborg for at se landskabet forvandles til vidtstrakte, nu tørlagte moseflader og for at se *Sværdborg Kirke*. Af den oprindelige kampestenskirke er ikke meget bevaret i forhold til senere tilbygninger. Kirken fik på sine i 1425–50 indbyggede hvælvinger en rigdom af kalkmalerier. Man ser scener fra Jesu barndom og et dommedagsbillede i det meget høje kor og i skibet bl.a. forudsigelser om verdens undergang. Gulvets fliser står smukt til maleriernes rustbrune farver, mens

stolestaderne er hvidblå. Altertavlen er et renæssance-billedskærerarbejde fra 1601 af Bertel Snedker i Vordingborg; prædikestolen har figurer af Abel Schrøder.

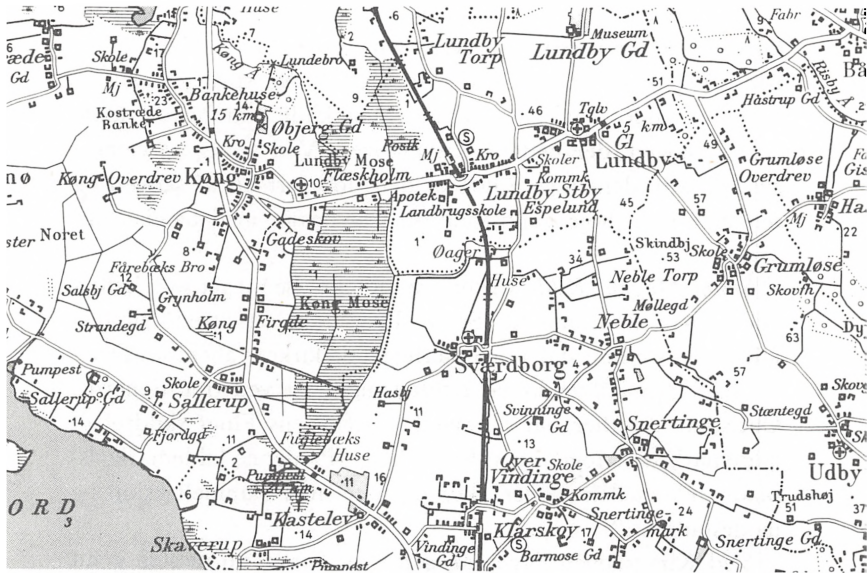
I Sværdborg præstegård skal Gøngehøvdingen, Svend Poulsen ifølge den rapport, han sendte kongen, have øvet en af sine første større bedrifter. Han omringede her med sine mænd 24 indkvarterede svenske soldater og førte dem ud i skoven, hvor de blev „gjort caput“. Han havde ingen steder at holde dem i fangenskab.

Vi vil fra Sværdborg køre til *mindestenen for Svend Poulsen* i Gl. Lundby, lidt øst for stationsbyen Lundby. Mindestenen står lige inden for hegnet i en have umiddelbart før kirken. På stenen, der blev rejst på initiativ af Dansk-Skånsk Forening, står indhugget: „Ved denne Sten skal mindes Gøngehøvdingen Svend Poulsen for Troskab, Mod og Dåd for Fædrelandet i Svenskekrigens onde Dage. Lundby blev hans hjemsted efter 1660.“

Efter bedrifter på den anden side Sundet blev Svend Poulsen i august 1658 sendt til Sydsjælland for at hverve friskytter og fastholde de svenske tropper her for at afbøde presset mod det belejrede København. Efter krigen fik han som betaling af gæld af kongen en af svenskerne delvis ødelagt gård, Lundbygård i Lundby, „kvit og frit på livstid“.

Fra mindestenen ved den rødkalkede Lundby kirke skal vi lidt tilbage og ved en anden mindesten – for Danmarks befrielse 1945 – skal vi til højre til den gård, der nu bærer navnet *Lundbygård*, 1 km nord for landsbyen. Den ligger højt på et bakkedrag i åbent land med vide udsigter over Dybsø Fjord og de store mosestrækninger. Gården er betegnet som det sydlige Sjællands stateligste herresæde, og smukt og monumentalt virker den med sin hvide hovedbygning øverst i en let skrånende ottekantet gårdsplads med god harmoni mellem hovedbygning og alvlsbygninger. Hovedbygningen er antagelig fra omkring 1812 med en i 1950'erne rekonstrueret pompøs hovedtrappe. I halvandet hundrede år har navnet Collet været knyttet til Lundbygård.

En køn tur har man uden om Lundbygård og gennem de

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A 81/75.

fredede Torup Bakker og en hyggelig lille landsby til *Hammer*. Man skal her se udsigten fra den højtliggende kirkegård, bl.a. ned over bindingsværkshuse og gadekær. Den store kridtstenskirke med det høje, gulkalkede romanske tårn er en af egnens ældste, antagelig fra omkring 1100. Den rummer usædvanlig smukt træskærerarbejde i en stor og figurrig altertavle fra 1642 og en prædikestol fra 1667, begge skåret af Abel Schrøder den Yngre.

Fra *Hammer* køres til *Lov* og ad en lille sidevej til *Pederstrup*. Før vi herfra fortsætter op til landevejen ved *Mogenstrup*, skal vi en lille afstikker videre frem til *Fladså Bakker*, som skal ses fra denne side. Det er åbne, grønne overdrevsbakker, som mere eller mindre stejlt skråner ned mod den lille å, der har givet navn til *Fladsågården* og dens prægtige bakkehæld med fritstående træer og småkrat. Kendt er sagnet om *Fladsåtrollen*, der tabte den jord, han ville kaste mod *Næstved*.

Vi vender tilbage gennem dalen, kører op på Præstø-Næstved landevej og er straks efter ved *Mogenstrup Kro*. Her ud for har tidligere været vadested over Fladså. Nu springer overfor kroen en kilde. Det er en gammel helligkilde, som havde udløb inde i skoven, der hedder Kirkeskoven. Ved anlæg af vejen i sin tid sank dens leje. Siden er dens løb ført ud af skoven og sender nu sin høje vandstråle op i et bassin med bænke omkring.

Sankt Mogens Kilde var en fra vide kredse meget søgt helligkilde, hvor man mødtes Sankt Hansaften og ofrede til den kildeblok, som nu står i den nærliggende kirkes våbenhus. Dette Sydsjællands Kildemarked holdt længe fast ved traditionerne. Christian Winther har i Forspil til Hjortens Flugt skildret et kildemarked i Mogenstrup Kirkeskov: „På denne kildemarkedsplads, her mellem boder, skur og telte med gammelt kram og modestads . . .“

Ved Kirkeskoven ligger *Mogenstrup Kirke*, nu næsten gemt bag bevoksning. Den ensomt beliggende hvidkalkede kirke med røde teglsten er antagelig bygget her på grund af helligkilden. Dens romanske kerne er af kampesten. Over syddøren sidder et mandshoved, hugget i kridtsten. Omkring 1500 er kirken forlænget og tårnet bygget. Koret har kalkmalerier fra o. 1425, og kort tid efter er i norddørens tilmurede felt malet et fremragende billede af Kristi korsbæring. På alteret står et elfenbenskrucifiks fra 1700-årene, og fra et sidealter er bevaret en siddende bispekikkelse. Prædikestolen er i bruskarok fra Abel Schrøders værksted.

Mogenstrup Ås, engang Danmarks anseligste ås, fremhævet af det ellers flade landskab, er her nådigt dækket af skovkant. Vil man have et stærkt indtryk af åsens mishandling og stykkevis forsvinden på lastbiler, kan man umiddelbart sydøst for kroen følge vejen gennem åsen forbi grusværket og bag åsen.

Det er Mogenstrup Stenskov, der har måttet afgive og stadig afgiver uhyre mængder af vejmateriale. Den lille Kirkeskov er bevaret syd for åsen og 12 ha er fredet. Syd for landevejen er 4 ha græsoverdrev og ca. 24 ha skov på Fladså Bakker fredet.

Nærmere Næstved, hvor den mægtige ås – eller ruinerne af

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 81/75.

den – afsluttes med Sandbakkerne, er Fruens Plantage, ca. 35 ha, fredet. Denne uberørte strækning af åsen er geologisk interessant ved at være landets eneste „planås“, d.v.s. uden skarp ryg.

Lidt før Næstved, når vi omtrent er forbi Fruens Plantage, drejer vi til højre ad Rønnebæk-vejen og kommer ad en lille allé til herregården *Rønnebæksholm*. Den har ligget i et vidunderligt herregårdslandskab, men efterhånden er freden brudt.

Bebyggelsen både fra den højt beliggende forstad Rønnebæk og fra Næstved breder sig hurtigt.

På Rønnebæksholm møder vi igen Grundtvig-minder. Hovedgårdens ejer, hofjægermester Harald Toft døde et år efter, at han i 1840 havde erhvervet godset og efterlod det til sin enke, Marie Toft fra Gl. Køgegård. Hun blev 10 år senere gift med Grundtvig. I Rønnebæksholms park ligger en ejendommelig tårnprydet pavillon, som hun lod bygge for at give Grundtvig arbejdsro. Han oplevede her en lykkelig tid, en ny ungdom. Han skrev flere salmer, formentlig deriblandt I al sin glans nu stråler solen, hvori nævnes nattergalene i Fredskoven, som han havde udsigt til fra sine vinduer. Marie Toft døde efter knap tre års ægteskab. Hendes kiste står ved siden af Grundtvigs i gravkammeret ved Gl. Køgegård.

FRA NÆSTVED TIL VORDINGBORG

Fra Næstved følges Vordingborg-vejen, til man er på østsiden af Suså, der her er bred som en flod, før den løber ud i Karrebæk Fjord. Turen går dog mellem hyggelige husrækker.

Omkring Dybsø Fjord

Pludselig åbner landskabet sig helt, og man har foran sig øen *Gavnø*, 549 ha i areal. Sundet, der strækker sig mellem øen og skovkysten, er kun et par hundrede meter bredt. Man opfordres til at køre langsomt, når man nærmer sig dæmningen og broen, men det er en overflødig opfordring. Det er så storslået et syn at se det prægtige slot træde frem på den anden side af broen, at man helst holder helt stille. Gør man det i tide, kan man gå hen og se nærmere på den mindstøtte, der før dæmningen står ved vejsiden, rejst 1847 af godsets beboere for baron Otto Reedtz-Thott. På den velvalgte plads, hvor slottet i dag ligger, lod dronning Margrethe et firefløjet nonnekloster opføre. Det var både smukt og nyttigt at have kloster her i å-mundingen. I dag virker slottet og dets omgivelser næsten chokerende, når man drejer om det sidste hjørne.

Langsomt ad en slynget vej føres man ind i herlighederne. Der er god vejledning for besøgende og en parkeringsplads af

dimensioner, der viser, at besøgstallet er meget stort. Der er – mod entré – adgang til at færdes i den 11 tdr. land store park med dens mange sjældne træer og dens skulpturer på plænerne, i forårstiden helt overvældende fyldt med løgblomster og med en rosenhave. Man kan glæde sig over slottet set udefra, men også komme ind og se, ikke alene den smukke kirke fra kloster-tiden, præget især af fornemme træskærerarbejder fra Abel Schrøders værksted, men også slottets meget værdifulde maleri-samlinger og prægtige sale. Sjældent har en godsejer som her Otto Thott, der i 1750'erne ombyggede Gavnø til det nuværen-de palæ, vist en sådan kender- og samlerinteresse for kunst og bøger. Hvad han grundlagde, er varetaget og udvidet, så der f.eks. ikke findes større privatsamling af 1600-årenes kunst fra Nederlandene.

En restaurant, Karetmagerens Hus, ligger på fastlandssiden af broen. Vi passerer den, når vi fra Gavnø kører mod *Vejlø* ud over flade landskaber. *Vejlø* har både gårde og fabriksvirksomhed og et smukt parti med en rød, stråtekt bondegård overfor den røde kirke. Kirken er interessant, navnlig ved et smukt kalkmaleri fra 1300-årene i koret og ved Abel Schrøders træskærerarbejder fra o. 1668. Meget ejendommelig er den bærepille, han har givet prædikestolen, en troldeskikkelse med dyrehoved. En sengotisk altertavle hænger i koret.

Der går fra *Vejlø* en vej ud til *Vejlø Skov* og *Vejløgård*. Man kører i skoven lige til en brink mod *Krageholms Strøm*, der forbinder *Karrebæk Fjord* og *Dybsø Fjord*. Her ender skoven så brat, at der kun er en lille strandkant med siv og rør neden for skræntens tjørn. Det er ikke badestrand, men det er med god grund en yndet udflugtsskov.

Når vi er tilbage i *Vejlø*, skal vi – med udsigt over den store *Nylands Mose*, en i sin tid inddæmmed vige – gennem landsbyen *Svenstrup*, hvor mosen kantes af fredelige skovpartier, nordpå til *Rettestrup*, sydpå til *Vester Egesborg*, hvis kirke er på alder med *Vejløs* og har altertavle og prædikestol af Abel Schrøder den Yngre i bruskarok. Døbefonten er af smedejern.

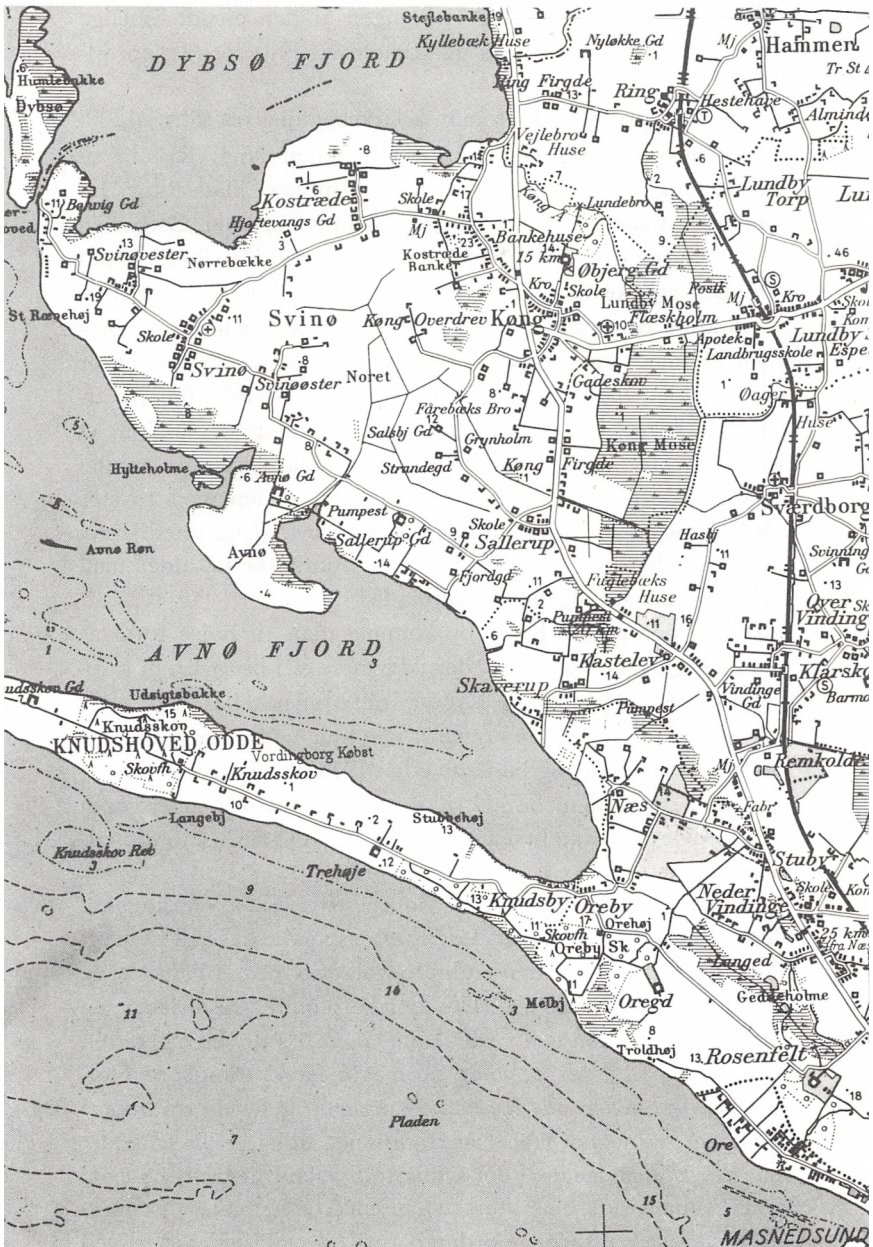
Fra *Vester Egesborg* kører vi sydefter langs *Dybsø Fjord*. Her har naturen skabt et fortrinligt udsigtspunkt, og frednings-

myndighederne har sørget for, at det bevares. Stejlebanke hedder den græsklædte bakkeknode mellem vejen og fjordbredden, og da den er 36 m over Dybsø-fladen, har man en storslået udsigt over hele fjordlandskabet med skove, strandenge – og svaeneflokkede. Dybsø Fjord, der næsten er en indsø, har været truet af udtørningsplaner, så man må glæde sig dobbelt over det særprægede naturområde. Som et led i fjordens indramning i sydvest ligger øen Dybsø, 132 ha stor. Den har tidligere været skovklædt. Den hører nu under Gavnø Vildtreservat. Øen er ubeboet og har græsningsarealer og kratskov – og et meget rigt fugleliv. Dybsø Fjord tilhører som en del af det åbne hav staten.

Lidt før en vej går til Ring, passeres den lille Kyllebæks udløb i Dybsø Fjord og „Vildtbanegrøften“. Hvor der nu ligger en stråttækt villa, skal tidligere opsynsmanden ved den kgl. vildtbane have boet. Vildtbanehegnet strakte sig i næsten lige linie tværs over det sydlige Sydsjælland til kroen i Gl. Tappernøje ved Præstø Fjord. Der er spor efter det enkelte steder undervejs.

Vi drejer til venstre mod stationsbyen Ring. I denne hyggelige lille landsbyidyl er maleren L. A. Ring født, og her har han hentet adskillige motiver til sine første billeder, bl.a. i 1883 Tiggerbørn uden for en bondegård i landsbyen Ring og Et frieri. Hvor i landsbyen, L. A. Ring i 1854 blev født, vides ikke med sikkerhed. Faderen, hjulmand og tømrer, døde tidligt, og hjemmet opløstes. Navnet Ring tog den unge maler i 1881. Hans dåbsnavn var Laurids Andersen. Landsbyens centrum med en god gammeldags købmandsforretning og et henrivende lille rødt bindingsværkshus kunne stadig give motiver. Men det var navnlig den fattige husmandsbefolkning, han fra barndommen var fortrolig med.

Hovedgaden hedder Ringvejen. Vi skal videre øst for jernbanelinien til Lundby Stationsby med landbrugsskole og forbi kroen ud på landevejen til Køng og vestpå over Køng Mose. Dette vidtstrakte afvandede moseland i forbindelse med Sværdborg Mose ligger kun en meter over havfladen og kan minde om det sydjyske marskland. Moselandet strækker sig omtrent til Avnø Fjord i Syd, så man har let ved at forestille sig Svinø, som vi er på vej til, som en tidligere ø.

Fra denne åbne flade er virkningen af den ejendommelige *Køng Kirke*, der ligger frit og forholdsvis højt forude, en oplevelse.

Den var oprindelig en romansk kirkebygning fra sidst i 1200-årene, men blev af ejeren, storkøbmanden Niels Ryberg til Øbjerggård, i 1792 ombygget til en tidspræget klassicisme. En romansk rundbuefrise er bevaret på korets nordside. Østgavlen har et meget stort blændingsfelt med murværk i sik-sak mønster. Det gotiske tårn fik af Ryberg i stedet for dets saddeltag en vandret afslutning med en mindre, kobberklædt kuppel omgivet af smedejernsrækværk. Det er dette tårn, som i øvrigt er mage til det, han gav sin kirke i Dreslette på Fyn, der på afstand virker så ejendommeligt. Kuplen skal have rummet et observatorium. Inde i kirken er et korbuekrucifiks fra midt i 1400-årene anbragt på den ene side af korbuen med en stor baldakin som pendant til himlen over en cylindrisk prædikestol på den anden side af korbuen. Granitfonten er på alder med kirken og har udhuggede bægerblade.

Inde i den gamle *Køng* by kommer man til højre forbi et gammelt gulkalket gadehus, der ikke mere er i brug. En inskription oplyser, at her havde Ryberg indrettet hospital. Lidt efter går en lille vej fra til *Øbjerggård*, som han ejede. Hans initiativ var vidtspændende, og han anlagde i 1774 et spinderi til udnyttelse af herregårdens høravl, *Køng Fabrik*, hvortil senere kom et linnedværeri. Han beskæftigede 425 mennesker i sin industri-virksomhed.

Hovedgården *Øbjerggård* blev oprettet 1774, da Vordingborg Rytterdistrikt blev nedlagt. I den store, smukke have til *Øbjerggård* ligger en sø og i den en kratbevokset ø med et *voldsted* og ruiner af et fæstningstårn. Det er ikke omtalt i historien, men efter lokal tradition hed stedet *Lille Gurre*, og det blev berettet, at Valdemar 1., der opholdt sig meget på Vordingborg Slot, gennem det nuværende moseland kunnet sejle hertil, fra „Borre til Gorre“, og sognet skal efter traditionen tidligere have heddet *Kongsø*. Mange steder i det sydligste Sjælland lever sagnet om kong *Volmers* ridt, bl.a. i forbindelse med de hærgede „*Volmers krumme ege*“ øst for Vordingborg. Til *voldstedet* her ved

Øbjerggård knytter sig også sagnet om Kong Valdemar og Tove. Øen i Øbjerggårds have er fredet af Nationalmuseet.

Fra Køng køres mod Dybsø Fjord, hvor vi fortsætter ad vejen sydpå.

Svinø

I det sødøstlige hjørne af Dybsø tager vi ad vejen gennem Kostræde til landsbyen Svinø på halvøen af samme navn. En navnlig tidligere, da vandet skar sig dybere ind i mosestrækningerne, ret ensom egn. På en lille forhøjning i det lave land ligger *Svinø Kirke* og ved den en lille samling gårde og huse. Kirken er fra år 1900 og højst beskeden. Altertavlen er en kopi af A. Dorphs altertavle i Rosenholm kapel. Men Svinø Kirkegård har siden 2. verdenskrig været et internationalt valfartssted. Fra kirkens vestende, hvor terrænet skrånede mod nord, strækker sig en „mindelund“, et græsklædt areal omgivet af mindre træer og med brolagt sti ned gennem en ejendommelig kirkegård. I lige rækker står her rejst 67 ens hvide gravsten. For enden af gangen står på en stor marmorforhøjning med halvmur omkring et højt, hvidt kors med et sværd indføjjet – og med åben mark som baggrund. Det er nedskudte allierede flyvere, der her er begravet.

Fra den nærliggende luftmarinestation Avnø, dengang besat af tyskerne, kom anmodning om at foretage begravelse af en nedstyrtet allieret flyver på denne afsides kirkegård. Det skete med fuld honnør, og den tyske garnison satte trækors. Alle nedskudte allierede flyvere fra den sydlige halvdel af Sjælland blev efterhånden ført til denne kirkegård og begravet her under beboernes deltagelse. Da tyskerne forbød sognepræst og beboere at overvære begravelserne, samledes de senere på dagen til en kristen begravelseshøjtidelighed ved graven.

Den 7. maj 1945 afholdt byens beboere en højtidelighed her, og man besluttede at værne om gravene og samle penge til en mindelund som en sag for hele Sydsjælland. Den britiske nation rejste det fælles Royal Airforce-mindesmærke og lod navnesten sætte på hver enkelt grav. Den 5. maj 1950 blev mindesmærket indviet.

En stor del af gravstenene er dateret april 1943. U.S.A. hjemførte sine døde. En mindesten i græsset oplyser, at 46 amerikanske flyvere, faldne i 2. verdenskrig, lå begravede i Svinø mindelund i årene 1943–48. Også enkelte andre er ført til deres hjemlande. Tilbage ligger her 8 flyvere fra New Zealand, 8 canadiere, 4 australier og 8 ukendte, resten er englændere. Hver sommer valfarter slægtninge til den lille ensomme kirkegård – og der er altid friske blomster i blomstervaser.

Fra Svinø vil man næppe fortryde at tage den lille afstikker til *Svinø Strand*, selv om vejen er meget smal og der kun lige er plads til at vende på stranden. De fleste vil nok vælge at tage turen til fods. Stedet er fortryllende med nogle få fiskerbåde og lystbåde ved en lagune og med udsigt til Avnø og Knudshoved. En anden vej fra Svinø fører mod nordvest til Svinø Strand Camping med fin badestrand nær Dybsø Fjords udløb mellem Sønderhoved og Dybsø.

Knudshoved

Vejskilt Sallerup 5 km fører os videre på vejen mod Knudshoved, som man jævnligt har udsigt til undervejs. En tur til Avnø kunne nok friste, og man kan også godt køre ud og få et indtryk af en del af halvøen, men ved et bindingsværkshus i skoven må man vende. Flyvevåbnet bruger luftmarinestationen, der er anlagt i 1936.

Fra Sallerup følges landevejen gennem afvekslende terræn til Remkolde, ad vejen til Næs, hvor man kan køre ud og nyde udsigten og vende tilbage, og gennem den smukke landsby Oreby til Knudsby. Her er vi inderst i Avnø Fjord, og det er en smuk tur langs kysten og gennem den ikke særligt byagtige Knudsby. Her begynder det 14 km lange og ½ km brede *Knudshoved*. En ejendommelig odde, et tilholdssted for stenalderfolk og den dag i dag på sin yderste del med et vist urtidspræg over sig. Dysser og jættestuer viser, at oldtidsjægerne har haft gode vilkår her.

En del skov er her endnu. Først Oreby Skov, længere ude – efter at man har kørt gennem almindeligt agerbrugsland og har passeret en af Frederik 4.s Rytterskoler – Knudsskov. Her

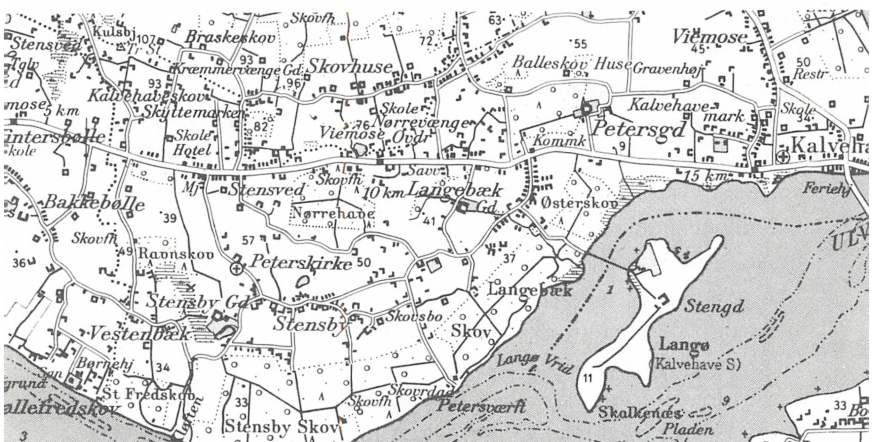
er fra kyst til kyst frodig, vildsom skov med en mængde forskellige træer, også mange kæmpe-ege, og med kaprifolier, vedbend og vældige ørnebregner.

Vi kan køre til Knudskovgård. Bilen må blive på den store P-plads ved cafeteriet i gården, og så må man gå resten af vejen, 4 km, ved at følge en markvej fra gården. De dyrkede marker bliver smallere og smallere og ender ved en stenet landtange, *Draget*, der fører til selve Knudshoved med bølget terræn, gamle ege med brede kroner, lind og birk og vild æble, tjørn og brombær og slåen. Mod Avnø Fjord er en lille skov. Den mennesketomme og fortidsagtige odde slutter med klintekyster, hvorfra man ser ud over Smålandshavet med Bisserups, Enøs, Dybsøs og Svinøs kyster. Og er man heldig, kan man ved oddsens lagunesøer opleve at høre klokkefrøer.

Fra Knudsgård kører vi samme vej tilbage. Der er ikke noget valg. Fra Knudsby svinger vi uden om Oreby Skov, der ude ved kysten har et smukt skræntparti, Melbjerg, og passerer Oregård. Den sidste seværdighed før Vordingborg er herregården *Rosenfelt*, hvorunder det meste af Knudshoveds areal hører. Godset var en del af det vordingborgske rytterdistrikt og blev, da dette i 1774 solgtes ved auktion, erhvervet af den schweiziske storkøbmand Reinhard Iselin, som byggede en særpræget ottekantet ladegård. En gammel elmeallé fører fra Næstved-Vordingborg-vejen ind over den store gårdsplads med de symmetrisk liggende pyntelige avlsbygninger til hovedbygningen. Den er i rødsten og bygget 1869. Til Rosenfelt hører en række småskove, der strækker sig ind omkring herregården.

FRA VORDINGBORG TIL KALVEHAVE

Sjællands sydligste kyst er for den, der kan nyde uberørte naturidyller, en kæde af oplevelser. Sydsjælland er ikke som Nordsjælland hakket i stykker af vældige vejanlæg og ikke forvandlet af sommerhusområder. Udover Europavej E 4 og de gamle landeveje – med en enkelt fornyelse mellem Kalvehave og Mern – er det hyggelige, bugtede veje, nu og da stikveje, der fører den besøgende rundt i intim kontakt med naturforholdene. Yn-

Geodætisk Institut: 1:100.000. Till. A. 81/75.

defuldt slynger vejene sig gennem bakkede og skovrige egne, så man oplever landskaberne fra flere sider.

Sydkystens skove og udsigter

Helt mod syd, mellem Vordingborg og Kalvehave, ligger ubørørtc skove og skrænter, blide, fjordagtige kyster ud mod et farvand, Storstrømmen og Ulvsund, af enestående ynde med grønne småøer og betagende udsigter til de kyster, der indrammer det. På Sjællandssiden falder terrænet fra store højder ned mod denne kystidyl. For at få et mere samlet indtryk bør en kysttur begynde i Vordingborgs bagland, så vi kører ad hovedvejen lidt nordpå forbi det smukke Iselingen Slot til det sted, hvor der går veje bort fra hovedvejen, bl.a. til Ørslev, og drejer her mod sydøst efter Nyråd forbi højlandet ved Kulsbjerg og over den lille landsby Græsbjerg. Så ved man også lidt om det terræn, hvor der er planer om en motorvej over Farø.

Nyråd er præget af landevejstrafik og naboskabet med Vordingborg. Ad Stationsvej kommer man til den tidligere landlige stationsby. Jernbanen til Kalvehave er forlængst nedlagt. Men Jernbanestationen ligger der, og på den gamle skinnevej er der lavet en helt vidunderlig cykle- og gå-sti, Bakkebøllestien, der

fører forbi Marienlysts skove, Dyrehaven med dens småsøer og Gl. Indelukke. Vintersbølle Skovvej kan friste bilister, men den ender blindt.

Fra Nyråd skal man videre ad landevejen og ad sideveje til Vintersbølle og Vestenbæk. Vældige sydsjællandske skræppeblade og anden frodighed indrammer de bugtede veje, og når man er i åbent land, har man udsigten til Farø og Bogø og Falster. Følger man vejen efter Kastanjegården og Ørnehøj – så har man kysten foran sig. Der er, hvor asfalten stopper ved en privat ejendom, plads til at sætte bilen, men man kan også fortsætte det lille stykke ad en markvej til en lille bådehavn – eller blot gå til den sti, der følger kystens lerskrænt på den øverste rand. Her er ikke badestrand, men fra stien er der en betagende udsigt over et Storstrøms-panorama med Masnedø og Storstrømsbroen, Falsters Nordkyst i det fjerne og Farø, Bogø og Møen.

Kørevejen til Bakkebølle Fredskov går kun til skovbrynet, men man kan se sig om til fods i den smukke skov.

Vi skal lidt tilbage og så mod Stensby. Vi passerer den godt gemte *Stensbygård*, tidligere Stensby Mølle, ved en eng, Slotseng, der afvandes af Stensby Mølleå. Den løber mod havet gennem en meget smuk kløft, Mallings Kløft, i gårdens park. På det afvandede engdrag nord for Stensbygård ses endnu et voldsted, en rest af „Kong Valdemars Jagtslot“. Her er fundamenter af en firkantet bygning af kamp og mursten, ca. 12,5×9 m.

Stensby Skov omfatter flere skovpartier og er værdifuld forstmæssigt og botanisk, og den er rig på stenaldergrave. Vi må køre nord om skoven mod Langebæk og drejer fra mod *Petersværft*. Vejen går ikke længere end den lover, Petersværft ligger lige ud til kysten. Men vejen er meget smuk og Petersværft en af de største oplevelser langs kysten. En uendelig fredfyldt idyl med et par kønne huse, bl.a. en skovridergård lidt i baggrunden, og et gammelt rødmalet lagerstur og lidt savværksidyl.

Petersværft er et gammelt skibsværft, anlagt af købmand og skibsreder Peter Johansen, da han i 1777 var blevet ejer af Kalvehave Gods, som han gav navnet Petersgård. Hans arvinger solgte ejendommen til staten, der beholdt skovene, indtil Det

Petergårdske skovdistrikt i 1868 blev købt af etatsråd Ole Bernt Suhr, der også blev ejer af Petersgård.

Petersværft har en stor bådebro, og fra den har man en eventyrlig udsigt – med god brug for et kort for at finde ud af, hvad der er Tærø, den 175 ha store ø udfor Petersværft, Langø, Møn, Bogø og Farø. Og man har udsigten langs den skovklædte Sjællandskyst.

Fra Petersværft skal vi tilbage og østpå med Langebæk Skov på højre hånd. Der kan tages en afstikker ned til kysten for at se *Langø*. Vi må nøjes med at stå på stranden og se øen og en 60 m lang dæmning, der siden 1919 har gjort den landfast. Adgang ad dæmningen er forbudt for uvedkommende. Den 127 ha store ø med bl.a. frugtplantager er i privateje. Man får nøjes med at se – og glæde sig over den smukke vej tilbage langs skovbryn.

Petersgård og Kalvehave

Nord for skoven ligger Langebækgård, hvor digteren grev Ludvig Holstein, der i sin lyrik så smukt har prist Sjællands natur, blev født i 1864.

Umiddelbart efter Langebæk drejer vi af til *Petersgård*. De mange store avlsbygninger over et anseligt areal giver straks indtryk af en gård af format. Fra vejen kan man se den af Peter Johansen opførte statelige hvide hovedbygning. En sidefløj mod gården blev tilføjet 1850. Bygningen ligger ret højt med udsigt til Ulvsund og lidt af godsets skove. Men Peter Johansen fortsatte dog ikke den beplantning med egetræer, som efter flådens tab i 1807 blev foretaget af kongen og admiralitetet. Man ville – omend på langt sigt – sikre landet materiale til en ny flåde.

Fra Petersgård skal vi, før denne tur slutter i Kalvehave, til *Kalvehave Kirke*, som ligger ved landevejen fra Næstved på det store bakkehæld mod Ulvsund. Fra Møn ser man den høje hvide kirkebygning lyse op i det grønne på Sjællandskysten, og fra kirken er der udsigt viden om, selv om øjet kun fanger en lille del af den sjældne naturskønhed, sydkystens udstrakte kirkesogn rummer. I den tidlige middelalder blev Kalvehave

sgn kaldt Skåningehavn, og det har i sin tid fået en værdig kirkebygning. Skib og kor er romansk med forskellig arkitektonisk udsmykning. Det ret smalle tårn er gotisk. En stor udbygning mod nord er fra 1652 og kaldes „soldaterkirken“. Der er på kirkens hvælvinger spor af tidlige kalkmalerier. Altertavlen er et renæssancearbejde fra sidst i 1500-årene, et gotisk krucifiks fra omkring 1500. Et epitafium fra midt i 1600-årene har billede af en vandmølle.

Landskabet ned mod Kalvehave har ikke den idyl og afveksling, som Sydsjællands andre egne her mod øst. Men det gamle færgeleje, Gamle Kalvehave med havn, den store Færgegård og mange kønne fiskerhuse har trods den store Møn-bro lige udenfor, bevaret meget af det skær af romantik, som knytter sig til et gammelt overfartssted og færgeleje.

FRA KALVEHAVE TIL PRÆSTØ

Fra Kalvehave kan man sætte kurs op gennem Sydsjælland ad en fuldt moderne landevej. Man kan også give sig ud på et virkeligt eventyr ved at opleve Sjællands sydligste og mest ukendte østkyst.

Fiskerlejerne

Vi kører først væk fra den nye vejstrækning og gennem den endeløst lange Viemose landsby. Langstrakt er også skoven, vi har på højre hånd, *Viemose Skov*, 3,3 km. Det er en skov på lerbund helt ude langs kysten, ialt 244 ha. Den er stærkt præget af den plantning af egetræer til fremtidigt skibsbyggeri, kongen og admiralitetet efter 1807 lod plante på disse egne. Den er derved blevet en af de skove i Danmark, der er rigest på egetræer. Terrænet er ret fladt, men der findes dog nogle udsigtspunkter.

Vi drejer ind gennem Balle by og fortsætter til fiskerlejet *Balle Strand* i udkanten af Viemose Skov. Her er vi i den reneste blide idyl. Her er fiskerbåde og lystbåde og stynede popler mellem garn og grejer. Kysten er blød fjordkyst med rørskov mellem land og hav. Tæt overfor ligger Nyord. Der er ikke meget længere ud til den ensomme lille by end at en lidt for-

længet Møn-bro kunne give landgang. Lidt længere borte ses Ulvshale som en ø og så mere af Møn i disen. Men det er ikke udsigten, der griber. Det er det helt uspolerede miljø. Som hvis vi skrællede de sidste generationers præg af Nordsjællands østkyst, og kun fiskerlejerne i deres naturlige idyl var tilbage. Som så mange steder i Sydsjælland har overtroen også her længe holdt sig levende. Navnlig har det vrimlet med elverpiger. I Balle Hestehave på den anden side af landevejen, under Høvdingsgård, er en Ellemose. Når bøndernes køer var på løsdrift, blev de malket af elverpiger herfra. En mand på stedet havde selv set det!

Fra Balle Strand til Sageby. Det er en lille landsby nær ved udløbet af Mern Å. Her har i middelalderen ligget en vandmølle. Herfra videre til Kindvig. Vi må en afstikker ud til *Kindvig Havn*. Her ser man vigen, der skærer sig ind, men hele kystlandet er mere som ved en vig end ved et større vand. Vi er da også stadig udfor Nyord ved Stege Bugt.

Sandvig ligger ude ved kysten og er et helt anseligt fiskerleje. Vejen i ring gennem byen og til bådehavnen viser, at her er en idyl, som nok er opdaget, men på ingen måde er blevet spoleret. De gamle huse hygger sig mellem blomster og havehække. Havnen er en ret anselig bådehavn, men også den er uendelig fredfyldt. Den lille ø Degneholm ligger udfor havnen, midt imellem Nyord og Jungshoved.

Hvor længe kan denne kæde af bortgemte idyller fortsætte? Vi kører fra Sandvig til *Kragevig*. Her er både landsbyidyl og stejleplads. En af de kønne gamle gårde, en firlænget bindingsværksgård, er typisk for dem, der regnede med Kong Volmers vilde ridt om natten. Her er to åbne porte overfor hinanden, så der skete ikke gården noget, når kongen med følge red igennem den. Den ganske lille landsby ligger i skovidyl. En vej fører ud til kysten og fiskerlejet på en naturskøn lille halvø mellem to af kystens mange vige. Vi er her ganske tæt på Jungshoved-halvøens sydkyst og det nor, der skærer sig ind forbi Jungshoved kirke og voldsted. En fredning nord for Kragevig har sikret udsigterne til og fra Jungshoved.

Fra Kragevig, den sidste af de charmerende små byer, der

også efter at erhvervsfiskeriet er ophørt har bevaret kystfiskeriets stemning omkring de små bådehavne, kører vi gennem Oremandsgårds Skov ud til Præstøvejen. *Oremandsgård* kan man ikke køre ind til uden særligt ærinde. Den fik sin romantiske berømmelse under svenskekrigen, da den blev afbrændt, og skovene her med kløfter og vildsomme skov- og mosestrækninger var et af tilholdsstederne og kamppladserne for Svend Gønge og hans folk. Oremandsgård fik efter en brand i 1933 ny hovedbygning, tegnet af arkitekt Mogens Clemmensen. En meget lang allé forbinder den med de to landeveje mellem Mern og Præstø.

Gennem Rekkende med den 58 ha store Rekkende Skov som en del af Oremandsgårds mange skovpartier til højre og gennem Tjørnehoved. Vi er her inde i et særpræget landskab, hvor skovene går over i enge og mosedrag, der danner forlængelsen af det nor, der skyder sig ind forbi Jungshoved Kirke og som en gammel tunneldal måske i sin tid helt har afskåret Jungshoved-halvøen. Beboerne kalder endnu sognet for Øen.

Jungshoved

Fra Tjørnehoved følger vi nordkanten af noret på en solid landevej, hvor man dog skal give sig tid til at se landskabet til begge sider. Langs østsiden af noret skal vi ad vejen til *Jungshoved Kirke*. Undervejs passeres forpagtergården Jungshoved.

Umiddelbart neden for kirkegårdsmuren er stejleplads og bådehavn for fiskerbåde, men nu især for lystbåde, der her har en anløbsplads i dramatiske omgivelser. Med en gammel borgplads i ryggen ser man ud over den blide kyststrækning og til Nyord, længere borte Møn.

Den nu så ensomt beliggende kirke med præstegården ved sin side blev bygget som nabo til Jungshoved Slot, vel som en „gårdkirke“. Den er opført i tiden 1225–1250. Med sine hvide mure med kamtakker og røde tegl virker den her på pynten usædvanlig malerisk. Det gør i den henseende også sin virkning, at tårnet er lagt på nordsiden, ganske simpelt fordi der ikke har været forsvarlig plads ved skibets vestgavl. Kor og skib er i romansk stil, tårn og andre tilbygninger er sengotiske.

Kirken har på sine hvælvinger rester af gotiske kalkmalerier og på vestvæggen er bevaret ganske lidt af et maleri af „dødedansen“. Den oprindelige altertavle er omdannet til ramme om et gipsrelief af Thorvaldsen: Kristus i Emaus. Også den urtraditionelle firkantede døbefont har relieffer af Thorvaldsen. Prædikestolen er som så mange af Sydsjællands prædikestole fra Abel Schrøders værksted i Næstved. I øvrigt har kirken forskellig interessant inventar.

Fra P-pladsen ved kirken er der ganske kort, 60 meter, at gå til *Jungshoved Slotsbanke*. Den er 47 m bred og 5 m høj, og både den og de nærmeste omgivelser er delvis tilgroet med krat og træer. Nationalmuseet sørgede i 1894 for, at der blev hugget en korsvej gennem krattet, og det er muligt for den besøgende at danne sig et indtryk af det imponerende borganlæg. Først vil man dog falde i forundring over den imponerende udsigt, karakteristisk sydsjællandsk med hav og fjorde, øer, kyster og skove.

Trods tjørn og vilde roser, slåen og hyld og større træer tegner sig omrids af voldgrave og volde af betydelige dimensioner.

Man ved ikke, hvem der har anlagt denne borg. Jungshoveds ældste historie er ukendt. Og man ved ikke, hvor gamle de fæstningsrester er, som ligger under den jordbund, man træder på. Men antagelig har borgen oprindeligt været næsten omgivet af vand.

Jungshoved er nævnt i Kong Valdemars jordebog fra 1231, og man har navn på hovedsmænd og lensmænd tilbage til 1300-årene. Det har været en meget attraktiv besiddelse. Ikke så få kendte adelsmænd har siddet som lensmænd på Jungshoved: Jens Rud, Mogens Gøye, Herluf Trolles broder Børge, Peder Oxe, Eiler Grubbe, Christoffer Valkendorf og rigsadmiral Ove Gedde. Under svenskekrigen 1658–60 var Jørgen Reedtz lensmand. Gården blev besat og plyndret, bl.a. blev lensmandens store bogsamling bortført. Senere blev godset ejet af Christian 5.s broder, Prins Jørgen. Han havde planer om at genopbygge det da meget forfaldne Jungshoved, men da han 1683 havde giftet sig med den engelske prinsesse Anne, blev det nedrevet – og byggematerialerne brugt viden om, bl.a. i Vordingborg.

Jungshoved Slot var et hovedkvarter under svenskernes besættelse af egnen. Et kendt eksempel på Svend Gønges mod var hans besøg en aften ved slottet, hvor han skød en svensk officer, der stod i vinduet. Han flygtede over noret, og slap ind i Oremandsgårdsskovens mange skjulesteder. Ikke mindst på Jungshoved-halvøen er historie, sagn og digtning om gøngernes bedrifter vævet uløseligt sammen og stadig levende som et tidsbillede med dyb alvorlig baggrund. Det var ikke mindst svenskernes udskrivning af egnens bønderkarle til krigstjeneste, der fik den hårde kerne i de tilbageblevne bønderkarle til med Svend Poulsen som anfører at drive en skånselsløs partisanrig mod de svenske tropper med støtte i hele egnens befolkning.

Jungshoved-godset kom 1763 under Nysø. Den nævnte forpagtergård, Jungshovedgård, knap 1 km fra voldstedet, er opført 1801.

Fra Jungshoved Kirke bugter vejen sig langs halvøens dejlige kystområder. Man ser ud over Bøgestrømmen til Nyord og Møn, omend uden egentlige højdepunkter. Vi kommer gennem Stavreby, en køn landsby, hvor man lader huse og haver præsentere sig på smukkeste måde. Ved den smukke lille Bøged Skov er vi helt ude ved Bøgestrømmen. *Bøgenakke* kaldes den afrundede pynt, og her er et yndet udflugtsmål. Trods stednavnernes stærke understregning af bøgetræerne, er det mest særprægede ved Bøged Skov dog måske de ældgamle egetræer, som vokser helt ud i skovkanten og her pludseligt åbner for udsigten over vandet.

Ved et traktørsted følger vi kysten i nordlig retning og svinger så ind mod Jungshoved By, der er helt uden større bypræg og jo har kirken liggende i en krog af halvøen. Kysten når vi igen i *Bønsvig* med Bønsvighoved Skov. Landskabet er overalt uden større højder og med mange engstrækninger. Sommerhuse har vi kun ganske undtagelsesvis mødt på Sydsjællandsrejsen, men her synes de at brede sig hurtigt omkring Bønsvig og nordefter, og det er da også her, de griber mindst forstyrrende ind i landskaberne. Nordvest for Bønsvig ligger i skoven tæt ved kysten en lille jættestue, Svend Gønges Hule.

Skovene ud til Fakse Bugt må man se til fods. Vi følger vej-

en til *Roneklint*, en lille landsby, som har bevaret sit hyggelige gammeldags præg og er omgivet af mosedrag og strandenge. Fortsætter vi mod pynten, *Roneklint*, åbner der sig det herligste øde landskab. Kun ubetydeligt højereliggende end vandfladen strækker engene sig ud til lagunerne og det lave vand inden for den to kilometer lange græsholm, der hedder *Maderne*, og bag den ses en mørk stribe af granskoven på *Feddets* sydende.

Vi kan køre til *Roneklint* og parkere på overgangen mellem græs og sand. Resterne af et skanseanlæg fra svenskekrigens tid, *Gamle Batteri*, danner en græsklædt, uregelmæssig udsigtshøj ved et lille fyr. *Roneklint Skov* når frem til skanserne med træer og tjørn. Og endnu engang må vi mindes gøngerne, som her havde et tilholdssted, og *Carit Etlars* beretning om *Ib*, der lokkede de svenske dragoner ud på den tynde is i *Noret* ved *Maderne*, så de alle gik gennem isen og druknede.

Skoven er uigennemtrængelig med sit tætte vildnis af træer og buske, af tjørn og ranker ud mod stranden. Man kan gå på den smalle sandbred og se mere. Navnlig for fugleinteresserede er *Maderne* og lavvandet indenfor et sandt eldorado. Her yngler måger, terner, klyder, ryler og brushøns, og her har vildgæs og ænder en meget søgt overvintrings- og rastepads. Hele området uden for den yderste gård, *Strandgård*, fra *klinten* til *Egehoved*, er fredet, ialt 55 ha, og der er ikke adgang til at færdes på strandengene uden for vejen. *Egehoved*, hvis bevoksning kun ved en smal rende er skilt fra *Madernes lille skov* mod vest, er en lille højderyg, bevokset med nogle høje egetræer og i øvrigt med spredte løvtræer og buskadser.

Vil man afrunde indtrykket af *Jungshoved* som noget øagtigt, kan man køre til *Ambæk* og derefter gennem smukt og frodigt landskab med små venlige landsbyer krydse sig frem gennem det gamle moseland i tunneldalen over *Stenstrup* og *Smidstrup* og opad i det terræn, der stiger mod *Skibinge*. *Skibinge Kirke* ligger lidt fra byen ad vejen til *Ugledige* og har en interessant altertavle. Den er skåret i rig bruskbarok til *Vor Frue Kirke* i *Odense* af *Holbæk-mesteren Lorentz Jørgensen*, men i 1808 købt til *Skibinge Kirke*.

Fra *Skibinge* er der landevej det korte stykke til *Præstø*.

Stege

Af JOHAN HVIDTFELDT

På den nordøstlige bred af løbet mellem Stege Bugt og Stege Nor lå en kongelig borg *Stegeborg*, som muligvis er opstået i 1100-årene, måske på Valdemar den Stores tid. Navnet er nok beslægtet med oldnordisk stik, pæle, der er nedrammet i vandet. Det mest sandsynlige er vel, at her er tale om et anlæg, der skulle hindre fjendtlige skibe i at sejle ind i noret.

Stegeborg spillede en betydelig rolle i middelalderen. Under en krig med hansestæderne blev Møn i 1510 angrebet af en lybsk flåde. Lybækkerne erobrede byens anden købstad Borre og ødelagde den. Den 1. juni forsøgte de at tage Stegeborg eller Stegehus med storm, men borgere og bønder afviste angrebet, under Anders Billes ledelse, skud og sten, brændende tjære og kalk regnede ned fra mure og tårne. Flere hundreder af de fjendtlige tropper skal være blevet dræbt.

Snart var Stegehus' skæbnetime inde. I 1534 lykkedes det byens borgere at trænge ind i fæstningen, og de lod selve borgen nedbryde. Den blev aldrig mere bygget op. De skyldige blev senere straffet af kongen. Anders Bille var gået over til grev Christoffer, men blev efter nogen tid taget til nåde og blev 1540 på ny lensmand over Møn. Han døde i Stege 1555.

Købstaden Stege

Som flere andre byer er Stege en borgby eller slotsby. Den voksede op på jorderne nord for Stegeborg. Det er ukendt, hvornår den er blevet købstad, en selvstændig retskreds. Erik Glipping gav 1268 borgerne i Stege ret til at bruge græsgangene omkring deres by ligeså frit, „som de vides at have haft dem på vor elskede bedstefars, afdøde kong Valdemars tid“. Da *sildedefiskeriet* i den sydlige del af Øresund tog et stærkt opsving i middelalderens sidste århundreder, betød det vækst for de byer, der lå i nærheden af fangststederne og de store internationale markeder i det sydlige Skåne. Når der i 1494 på Falsterbo blev be-

talt afgift af 149 boder, som syntes at have været benyttet af Stege, fortæller det om sildefiskeriets betydning for byen på denne tid.

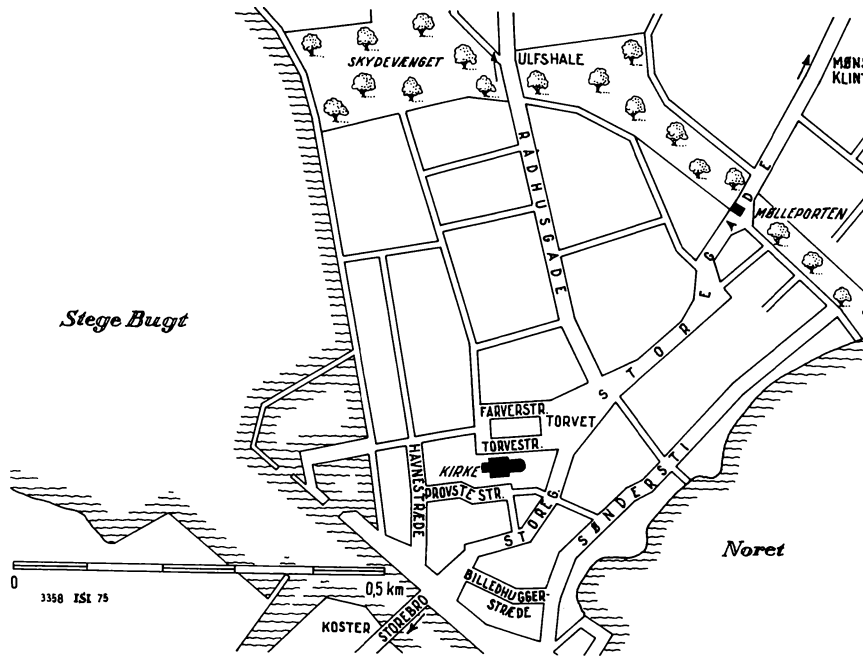
Under disse gunstige vilkår voksede Stege frem til at blive en betydelig købstad, der havde to kirker, den store Skt. Hans Kirke, der står endnu, og Skt. Gertruds Kirke, som forsvandt på reformationstiden. Et andet vidnesbyrd om byens størrelse og økonomiske kraft er dens store *befæstningsanlæg*, som vel nok fik sin endelige udformning i løbet af 1400-årene. Det gik fra noret til Stege Strand i en halvkreds og bestod af grav, vold og mur. Tre steder var der porte, hvorfra der gik vindebroer over graven. En af dem står endnu, Mølleporten. Anlægget er enestående, det eneste i Danmark, som er bevaret i sin fulde udstrækning.

Man regner med, at Stege på reformationstiden havde omved 2500 indbyggere. Efter midten af 1500-årene begyndte en *tilbagegang*, der hang sammen med sildefiskeriets svigten.

Det var først ind i 1800-årene, at en fremgang begyndte for den lille by. Det fik betydning for udviklingen, at der i 1883–84 blev opført en *sukkerfabrik* i Lendemark lige på den anden side af havneløbet. I 1950 var indbyggertallet vokset til 2697. En dybtgående ændring i byens og landets forhold blev gennemført ved kommunalreformen, da hele Møn blev én kommune med forvaltningscentrum i Stege.

I året 1700 døde handelsmand i Stege Jens Knudsen. Han var gift med en datter af Jens Hansen Hage. Deres efterkommere fik den største betydning for Stege og for hele landet. Deres oldebarn var købmand i Stege Christopher Friedenreich Hage, født 1759. Af hans børn blev *Alfred Hage* nok den mest kendte. Han var Storkøbmand og indflydelsesrig politiker fra 1840'erne og indtil sin død i 1872. Hans yngre broder Hother Hage blev ligeledes en kendt parlamentariker. Han var jurist og blev 1859 byfoged i sin fødeby og herredsfoged på Møn, som han også en tid repræsenterede i Folketinget.

Stege fik i 1859 en ny sognepræst *F. E. Boisen*, der kom fra Vilstrup i Nordslesvig. Han var en udmærket taler og prædikant, som ved udsendelsen af folkeskriftet Budstikken var blevet

Kort over Stege. Tegnet af J. Steiner Jessen.

kendt over hele landet. I Stege gjorde han også en betydelig politisk indsats. Han var bondeven og vendte sig mod de nationalliberale. Hans søn *Frede Bojsen* var som sin far stærkt gennemsyret af Grundtvigs folkelige livsopfattelse. Det var for ham naturligt at virke som højskolemand. I 1866 byggede han i Stege Landsogn lidt syd for Stege en stor bygning til *Rødkilde Højskole*, som han havde oprettet året før. Han opgav ledelsen af skolen, efter at han i 1869 blev folketingsmand for Møn, en stilling han bevarede indtil 1901, da han trådte tilbage.

En tur i Stege

De fleste kommer vel til Stege vestfra, over Ulvsundbroen, gennem Kosterland, Tjørnemarken og Lendemarke, som nu er en forstad til Stege. Her lægger man mærke til Sukkerfabrikkens store bygninger. Lige efter at have passeret broen over havne-

Stege Kirke. Det kgl. Bibliotek.

løbet er der en lille plads. Her ligger en af de smukkeste bygninger i Stege, *Hages Gård*, tidligere købmandsgård. Den to-etagers bygning er i nyklassisk stil.

I stedet for at gå ned ad *Storegade*, der er byens hovedstrøg, kan man dreje til venstre ad *Havnestræde* op mod kirken. Ad *Provstestræde* med små idylliske bygninger langs den gamle middelalderlige kirkemur kommer man til en sydlig indgang i muren. Set her fra syd er *kirken* imponerende med sit store fir-

Mølleporten i Stege var en del af byens gamle befæstningsanlæg. Sammenbygget med porten er den gamle provstegård.
Inga Aistrup fot. Danmarks Turistråd.

kantede tårn, oplivet af de hvide kalksten i den røde tegl. Det skal være en af landets største kirker uden for domkirkebyerne. Skib og tårn er fra 1400-årene og bygget i gotisk stil, mens koret er lidt yngre, fra omved 1525.

Kirkerummet bekræfter indtrykket af en bygning af en vis storhed og kraft. Der er en del ældre kirkeinventar, alterstager fra 1698, døbefont fra omved 1625, dåbsfad fra 1721. Prædikestolen er i bruskarok, og opgangens panel har relieffer af evangelister og dydehermer. I kirken er også et maleri af pastor F. E. Boisen, Budstikke-Boisen.

I kirken er der to *gravkapler*. Det ene i nordre sideskibs vestre fag er indstiftet af amtmand over Møn Caspar Gottlob Molkte i 1721. Sarkofagen over hans hustru er 1759 udført af Johs. Widewelt. I det andet kapel er der en marmorstele med relieffigur af friheden. Den er udført af H. W. Bissen og rejst 1852 over den unge Johannes Hage, død 37 år gammel. Kirken er i øvrigt præget af de mange *kalkmalerier*, først og fremmest fra 1400-årenes sidste halvdel.

På den lille plads nord for kirken ligger rester af den gamle *provstegård*. Ad Torvestræde eller Farverstræde kommer man ned til Torvet. Her er et mindesmærke for *Frederik 7*. På Torvets nordside ligger *Kammerrådsgården*, en bindingsværksbygning fra 1773. Engang i 1800-årene er facaden mod Torvet blevet pudset, og porten er blevet forsynet med en portal, der har trekantgavl båret af dobbelte søjler.

Storegade fortsætter forbi det gamle apotek fra omkring 1827 frem til Mølleporten. Ved siden af den ligger *Empiregården*, der også har været købmandsgård. Den er bygget 1813 i to stokværk med stor halvrund fronton over midtpartiet. Fra 1958 rummer bygningen Møns Museum.

Den gamle byport, *Mølleporten*, er fra slutningen af 1400-årene. Det store befæstningsværk, som byporten var en del af, blev i begyndelsen af 1800-årene omdannet til et anlæg med spadserestier.

I de gamle gader i byens historiske kerne omkring Torvet og kirken er der en hel del ældre maleriske bindingsværkshuse. En idyllisk tur er langs Søndersti, i kort afstand fra noret.

Bogø og Møn

Af TAGE CHRISTIANSEN

Turen til Bogø og Møn begynder ved færgelejet i Stubbekøbing. Bogø by ligger forholdsvis højt midt på øen, og derfra udgår vejene. Bebyggelsen ned mod havnen kaldes dog også Nyby. Helt ny er den ikke. Her oprettedes 1696 en sømandskoloni, hvor der kunne hyres søfolk. Vi tager straks vejen vestpå til *Vesterskov*, for her fortæller husenes stednavn noget væsentligt om øens historie.

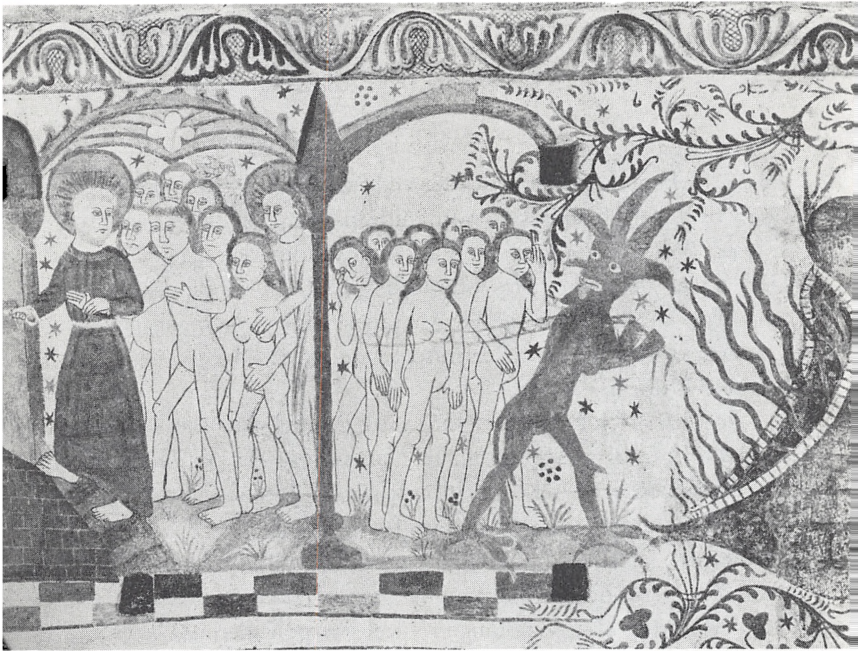
I året 1689 blev det bestemt, at Bogøs beboere skulle svare store afgifter til Hestgården, der var stationeret på Møn. Da den statsejede ø i 1769 blev udbudt på auktion, slog Bogø-bønderne sig sammen og købte deres ø for 19.000 rdl.

Centralt i Bogø Gammelby ligger lidt tilbagetrukket med åben plads foran den fornemme gamle *Navigationsskole* fra 1865, oprettet af „Bogøkongen“, venstre-politikeren *Chresten Berg*, der mindes med buste foran skolen, hvor han underviste i 12 år. Navigationsskolen blev senere kommunekontor og – da Bogø kom under Møn Storkommune – postkontor. Kirken nordligst i byen er af gotisk præg, men antagelig oprindelig en romansk kirke.

Nær kirken skal vi ad *Østerskovvej*. Et vejskilt viser til Møn. Lidt før Bogø by kører vi østpå gennem et højtliggende terræn med udsigt over mod Falster-kysten – og med livlig byggeaktivitet. På Grønsundsvej begynder en noget forblæst poppelallé, der fortsætter over den i 1943 anlagte 2 km lange *dæmning* på lavt vand til Møn. Der er en enkelt gennemsejling for fisker- og lystbåde mellem Grønsund, som skiller Møn og Falster, og det fjordagtige øhav mod nord.

Vestmøn

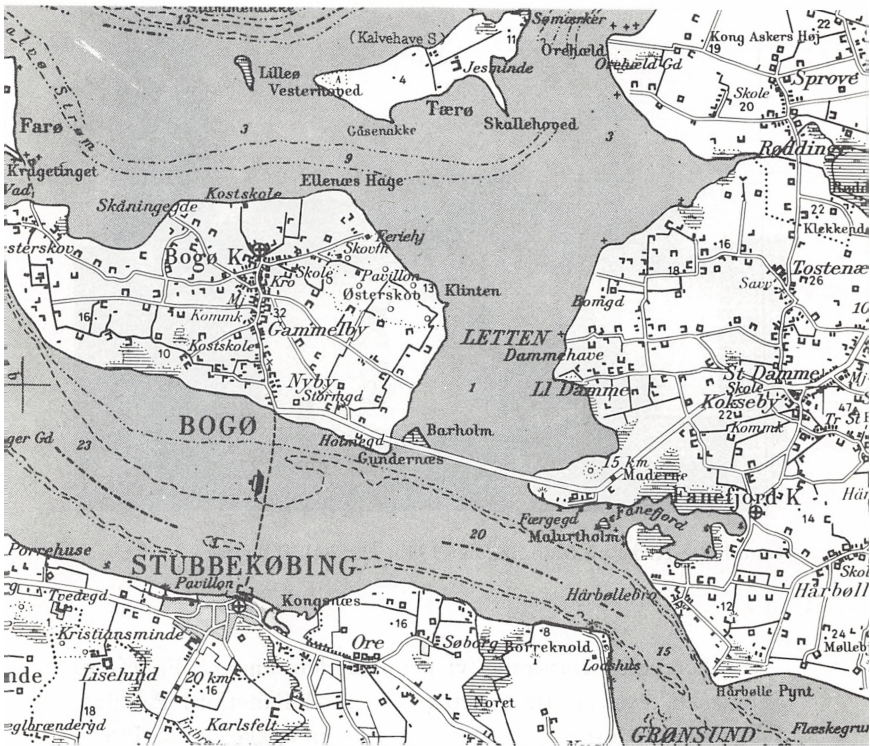
Fanefjord Kirkes røde tag og hvide mure har vi kunnet se længe, før vi fra dæmningen kører ind på Vestmøn. Kirken ligger i dag ensomt ved den langstrakte *Fanefjord Vig*, men her

Djævlbillede i Fanefjord Kirke på Møn. Kalkmaleriet findes på den søndre del af triumfmurens vestside. E. L. fot. 1934. Nationalmuseet.

har i venderkrigenes tid været et godt tilholdssted for flåden og fra senere middelalder er her rest af skanser. Kysten har uregelmæssige indskæringer og laguner. Mod nord er Damme Mader inddæmnet 1937–38. Fra Hårbølle Bro sydvest for Fanefjord er overfartssted over det indtil 22 m dybe *Grønsund*. En berømt langdyse, Grønjægers Høj eller Grønsalen, 102 m lang og med 134 randsten, ligger på Hårbølle Mark lidt syd for *Fanefjord kirke*.

Kirken er stor, 38 m lang, og to-skibet med murede piller midt ned gennem kirken. Den har en sjælden rig middelalderlig kunstsamling i kalkmalerier fra to perioder. Fra 1300-årenes midte er meget smukke billeder i korbuen, fra o. 1500 er Elmelunde-mesterens og hans svendes udsmykning af otte hvælv

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 81/75.

med figurmalerier, hvis forlæg har været „De fattiges Bibel“.

Fra kirken skal vi et krydstogt gennem Vestmøn, der fortjener større andel i Møns turistmæssige popularitet end hidtil. Vi kører over Hårbølle – eventuelt med en afstikker til havnen for at kigge over Grønsund – til Vindebæk og fortsætter, til vi mellem en lille skov udfor Vindebæk og Fanefjord Skov er ved et led, der lukker for bilkørsel ad sidevejen. Herfra er ganske kort vej at gå til den 20 m høje *Madses Klint*. Her og så langt man vil gå til venstre, hvor Fanefjord Skovs yderste bøgetræer hænger ud over den lerede skrænt, som er under stadig nedbrydning af Østersøen, er en af de mest betagende danske kyststrækninger. Her foregår en evig kamp mellem land og hav.

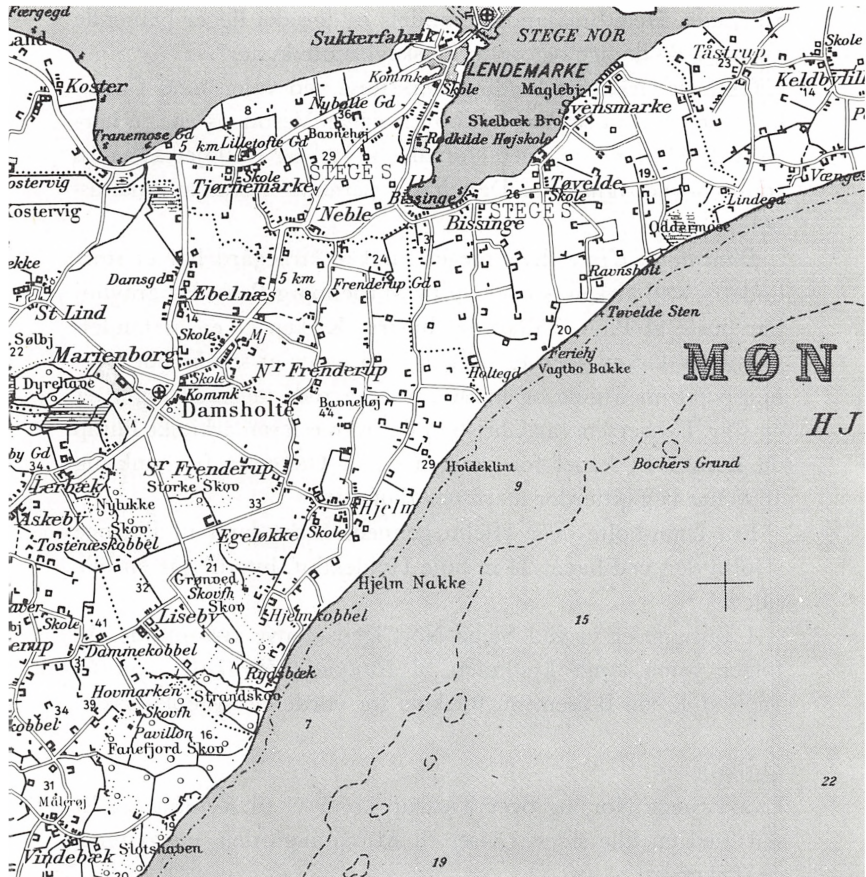

Damsholte Kirke på Møn, indviet 1743. Det kgl. Bibliotek.

Ad kørevejen fortsætter vi gennem den smukke Fanefjord Skov med overvejende bøgetræer og med Fanefjord Pavillon. I et vejkryds køres mod Damme. Her er bakket land. Præstbjerg øst for St. Damme når 47 m.

Bebyggelsen i St. Damme strækker sig næsten til Tostenæs med en hvid mølle som vartegn. Her kører vi til højre, mod Røddinge, men passer på og drejer af til højre ad den lille Klekkendevej. Et skilt ved et hus fortæller, at her får man nøgle og lygte til *Klekkende høj*, som ligger højt på marken til højre. Det er en af landets aneligste jættestuer, 9 m lang og ved tværvæg delt i to kamre, hver med sin indgang.

Når vi er tilbage på Røddinge-vejen og er gennem den højtliggende landsby, skal vi gennem Sprove med en runddysse og til højre mod Ørehøj. Det bakkede landskab er meget smukt og har nu fald mod Ulvsund. Stærkt markeret i landskabet og også angivet på vejskilt ligger *Kong Askers høj*. Med megen virkning går denne store, græsklædte høj med ind i det stor-slåede landskab. Man skal køre ned til den gård, på hvis mark

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 81/75.

den ligger, og få nøgle og lys. Inden for en 11 m lang gang kommer man til et smukt og 10 m langt dyssekammer.

På vejskiltet står St. Lund. Men ved vejen ligger en kratbevokset bakkeknode *Borren*. Man kan ad en primitiv vej køre derop eller gå til den 33 m høje top fra en lille gård forned. Med enestående begejstring har Achton Friis skildret denne mærkeligt isolerede banke, i sin tid en ø, og udsigten derfra „over uendelige vidder af havarme, nære og fjerne øer og bre-

de sunde. Hele Smålandsfarvandets østlige del ligger blånende omkring de dejlige øer og foran skovklædte kyster“.

Også de stråtækte bindingsværkshuse ved vejen mod Damsholte er værd at se. Før landsbyen ligger Vestmøns eneste herregård, *Marienburg*, med storstilet portal og trefløjet avlsgård foran hovedbygningen. Den har i perioder været amtmandsbolig.

Damsholte Kirke, hvis meget smukke kirkegård har et stort lindetræ ved kirken, støder op til Marienburg Park. En gravhøj har buste af P. A. Tutein og hustru. Kirken er en af landets få rokoko-kirker. Den er bygget 1743 og er et smukt lille bygningsværk med gule og hvide mure og rødt tag med tagrytter og spir. Bygherren var Christian 6., bygmesteren arkitekt Philip de Lange. Et kapel for slægten de la Calmette fra omkring 1800 har bag gitterdør marmorsarkofager.

Fra Damsholte over Hjelm gennem åbent land til Bissinge – forbi den ved havet 24 m høje Hvideklint, hvortil går en lille sidevej.

I Bissinge er vi ved Stege Nor, igen et nyt kystområde. Vi følger vejen langs kystlinien til *Rødkilde Højskole*, oprettet 1865 af Frede Bojsen, nu forskole for vordende sygeplejersker.

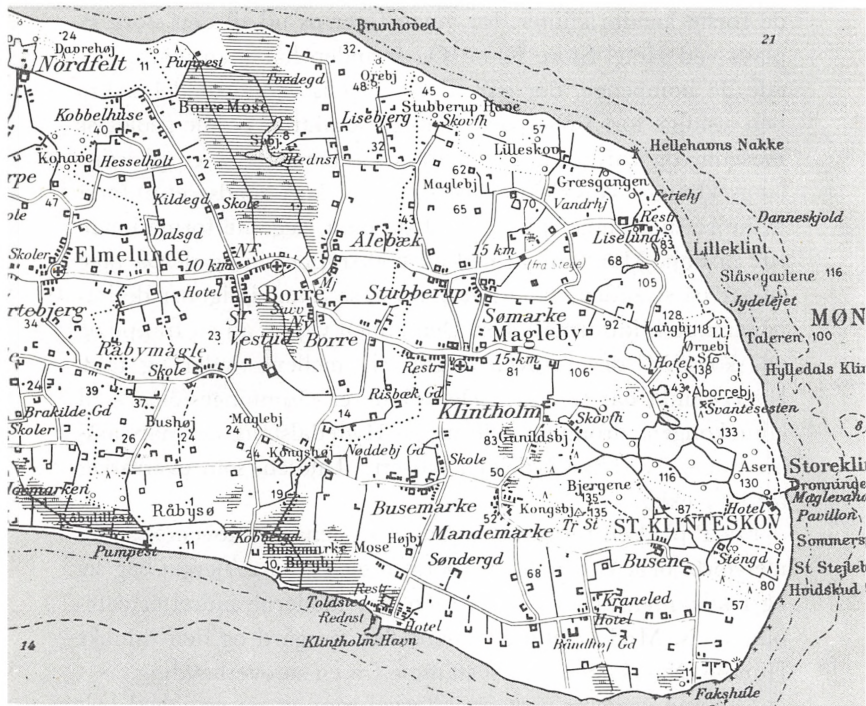
Østmøn

Langs Stege Nor, og over Tåstrup kører vi til *Keldbylille*. Et skilt ved en lille sidevej viser til Museumsgården, en gammel stråtækt gård.

Vejen gennem Keldbylille fører ud til Hjelm Bugt. Vi kører mod Råbylille Strand ad god vej til sommerhusområde og P-plads ved udmærket badestrand. Længere mod øst ligger store mosestrækninger, så vi må 1 km tilbage til Råbylille og til højre ad Søndre Landevej og mod Klintholm Havn. Som et bjerglandskab toner Høje Møn frem foran os og det bakkede landskab er næsten sydlandsk.

Det går ned ad bakke til Busemarke og straks efter drejer vi ud til *Klintholm Havn*, et større havneområde, anlagt 1878 af Klintholms ejer, men solgt til Borre og Magleby kommuner.

Fra Klintholm Havn skal vi tilbage til Busemarke og videre

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 81/75.

efter Magleby. Vi ser på afstand kirken med det store tårn, der engang har været tvillingetårn, men drejer af til herregården *Klintholm* og kommer ad en allé til en lang hvid tværlænge med våbenmærke og bogstaverne P. B. S. over porten.

Klintholm hørte under det mønske krongods, til det som hovedgårdspart i 1777 blev frasolgt, og i 1825 overgik godset til slægten Scavenius. Den smukke hovedbygning af røde mursten er fra 1876 med midttårn og spir mod gårdsiden. Herfra mod den lille henrivende landsby *Mandemærke*, hvor gårdene ligger samlede som før udskiftningens tid. Huse ligger idyllisk i skovkanten, men terrænet bliver mere åbent og bakket, når vi gennem Busene sydfra nærmer os *Møns Klint*.

Inde i Store Klinteskov har vi allerede på afstand passeret

de første kendte klinter, før vejen fører os ud til den store P-plads ved Hotel Store Klint. Og forinden har man måttet betale de bompenge, der går til kørevejens vedligeholdelse. Fra den alsidige forlystelsespark, der også omfatter et lille geologisk museum og cafeteria, går man forbi hotellet og er på stien langs klintens skovklædte overkant. En kort spadseretur fører til højre til Sommerspiret, en af de mest elegante formationer, 102 m højt. Man kan gå ned ad 600 trappetrin og derpå tage en tur på stranden, ca. 4 km nordpå, så man rigtigt ser de imponerende kridtformationer. Den anden vej op ad en trappe og ad skovstien, der foroven bugter sig mellem tinder og fald. Hvert punkt har sit navn. De højeste er Dronningestolen – til klintekongens dronning, 128 m, og Hyltedalsfald, der når samme højde. Kort før Jydelejet passeres Taleren, som overrasker med sit ekko.

Fra P-pladsen fortsætter vi ad vejen gennem skoven og kommer forbi bl.a. Geddesø og Aborresø med Aborrebjerget bag sig og i udkanten af skoven forbi en stor moderne indrettet campingplads. Mod Liselund passeres Hunosøgård og den smukke Hunosø. Navnet Huno skal stamme fra en sørøverhøvding.

Liselund er gemt bort fra alfarvej som en seværdighed helt for sig selv, en lystgård og et haveanlæg fyldt af romantik, også ved dets tilblivelse. Kammerherre, senere amtmand på Møn, Antoine de la Calmette, ægtede i 1777 den 18-årige Elisabeth Iselin, kaldet Lise, ejer af stamhuset Rosenfelt og med general Classen som stedfader. På langvarige rejser i udlandet planlagde de Liselund Slot, præget af forfinet elegance, og den romantiske park, de her havde fundet muligheder for. Der er fri adgang til parken med Norske Hus, Den kinesiske tårnpavillon og traktørstedet Schweizerhytten. Til slottet er der adgang i sommermånederne. Slot og park er en selvejende institution.

Fra Liselund køres mod *Borre* som i middelalderen var købstad, men 1510 blev ødelagt af lybækkerne.

I *Elmelunde*, et sogn, der når tværs over Møn fra nord til syd, skal vi standse ved den hvide kirke med det rigt kamtakkede tårn – og med en oldtidshøj på kirkegården. Kirken er meget gammel, måske fra 1070'erne. Den er berømt for sine

Geodætisk Institut. 1:100.000. Till. A. 81/75.

mange og kulturhistorisk interessante kalkmalerier.

Lidt længere fremme er også *Keldby kirke* med stort mørkerødt tag kendt for sin rigdom af kalkmalerier. De er fra fire-fem perioder, de ældste fra 1275 og blandt landets bedste. Et kendt billede af „Julenat“ er fra 1400-årene. Hovedparten af malerierne skyldes som i Fanefjord og Elmelunde den lokale mester fra Elmelunde.

Ulvshale og Nyord

Ulvshale er en vældig stenrevle. Gennem tiderne har havet ført flint fra Møns Klint hertil, undervejs af bølgerne afslebet til rullesten, der som „kugleflint“ har været en betydelig eksportvare. Muld og sand har aflejret sig på stenene, men Ulvshale er et af de meget få områder i Danmark, der aldrig har været under plov. Overdrev med enebær-bevoksninger, lyng-

Dronning Alexandrines Bro over Ulvsund forbinder Møn og Sydsjælland. Den blev indviet 1943. Sven Thoby fot. Danmarks Turistråd.

heder og moser har efterhånden givet plads også til en ret stor skov, en naturskov af eg, avnbøg, naur, bøg, vild æble m. m. Af Ulvshale er 400 ha fredet.

Vejen fortsætter over dæmning og bro til den 5 km² store ø *Nyord*. Broen er fra 1966 og enkeltsporet med trafiklys. Nyord består især af engområder, der ofte er tilholdssted for fugle. På en hævnning i terrænet ligger byen Nyord, et enestående, gennem lange tider uændret landsbysamfund med nu kun omkring 100 indbyggere. Uvedkommende må ikke køre i byens små gader.

Fra Nyord og Ulvshale køres mod Stege med vekslende udsigter langs Stege Bugt, bl.a. til den lille ø *Lindholm* midtvejs mellem Møn og Kalvehave. Her har staten en forsøgsstation. Efter laguner og strandenge følger Mønshallen blandt andet nybyggeri. Fra Stege går vejen over Tjørnemark og Koster og tæt forbi den gamle Koster Færggård til den i 1943 indviede højbro, Dronning Alexandrines Bro.

Stedregister

- Allerslev 15, 56
Avnø 24, 116
Bakkebølle Fredskov 119
Balle Strand 121
Beldringe 24, 47, 98
Bogø 11, 31, 57, 133
Borre 8, 23, 140
Borren 137
Bredeshave 96
Brokov 13, 97
Brøderup 54f.
Bækkeskov 48, 95f.
Bøged Skov 125
Damme Mader 134
Damsholte 17, 138
Dybsø 112
Dybsø Fjord 5, 11, 14, 106, 110ff.
Dysted 51
Elmelunde 16, 140
Engelholm 24, 97
Everdrup 19, 24
Fakse Ladeplads 91
Fanefjord 31, 133f.
Fanefjord Skov 136
Fanefjord Vig 134
Farø 11f.
Feddet 14, 60, 62, 94
Fedegården 94
Fensmark 51, 70, 76, 78
Fladså 56
Fladså Bakker 107f.
Fruens Plantage 109
Gl. Lundby 106
Gl. Tappernøje 112
Gavnø 41, 43f., 110f.
Gjorslev 41
Glaskro 78
Grevensvænge 12, 45
Grønjægers Høj 11f., 134
Grønsund 134
Gøngehuset 96
Gåbense 84
Gåsetårnet 17f., 82, 90
Hammer 16, 50f., 107
Herlufsholm 64, 72-75
Holmegaard 44, 56, 76
Holmegaards Glasværk 70, 76-80
Holmegaards Mose 10f.
Hulebakken 97
Hylleholt 91
Hylleholt Skov 91
Høvdingsgård 24, 47, 49, 100f.
Hårbølle Bro 134
Iselingen 24, 48, 118
Jungshoved 11, 19, 47, 56, 63, 123ff.
Jungshovedgård 123
Kalvehave 19, 27, 40, 47, 120
Karrebæk Fjord 11, 68f. 110
Karrebæksminde 68, 70
Kastrup 37
Keldby 12, 141
Keldbylille 39, 138
Kindvig Havn 122
Kirkeskov 108
Klekkende Høj 136
Klintholm 47, 49, 139
Klintholm Havn 138
Kludeegen 95
Knudsbjerg 11, 15, 116
Knudshoved 10f., 116
Knudsskov 116
Knudsskovgård 117
Kong Asgers høj 12f., 136
Koster Færgedgård 142
Kosterhalvøen 27
Krageholms Strøm 111
Kragevig 122
Kulsbjerge 4, 102
Kyllebæk 112
Køng 15, 21, 114
Køng Mose 112
Langebæk 56
Langø 120
Lekkende 15, 24, 47, 100
Lekkende Skov 99
Lendemark 128f.
Lerhuset 99f.
Lestrup Skov 95
Liselund 47ff., 140
Lille Holm 60, 62
Liliedal 24, 100
Lindersvold 94
Lindholm 142
Longshavetangen 68
Lundby 50, 54
Lundbygård 20, 24, 47, 106
Lystrup 63
Maderne 126
Madses Klint 135
Mandemark 139
Marienborg 47, 49, 138
Masned Sund 27f., 84f.
Masnedø 28, 85f.

STEDREGISTER

- Mern 32, 50, 54,
100
Mern Å 4, 100
Mindegabet 68
Mogenstrup 27,
55, 108
Mogenstrup Kro
108
Mogenstrup Ås 5f.,
108
Møn 7, 22, 24,
29, 31, 34, 37ff.,
47, 56
Møns Klint 6f.,
139f.
Nordfelt 47
Nylands Mose 111
Nyord 21, 36, 56,
142
Nyråd 118
Nysø 45f., 60
Næstved 29, 55f.,
63–71, 86, 98
Oreby Skov 116
Orehoved 85
Oremandsgård 47,
123
Oringe 81, 84, 86
Oringe Bugt 88
Paddeborg 45
Petersgård 47f.,
119f.
Petersværft 119f.
Præstbjerg 136
Præstø 55f., 58–63
Rekkende 15, 123
Ring 15, 26, 112
Risby 11, 13
Roholte 92
Roneklint 126
Rosendal 91
Rosenfelt 24, 47,
117
Rødkilde 52f., 129,
138
Rønnebæksholm
109f.
Rønnede 56
Sageby 12, 122
Sandbakkerne 109
Sandvig 122
Sankt Mogens
Kilde 108
Sjolte 54, 96
Skibinge 56, 126
Skovhuse 101
Skovkloster 64
Snertingegård 24,
49
Snesere 4, 20
Sparresholm 45
Spejlsby 25
Stavreby 125
Stege 19, 127–132
Stege Nor 138
Stegehus 19
Stenbjerg 47
Stensby Skov 119
Stensbygård 119
Store Holm 60, 62
Storstrømmen 85
Storstrømsbroen 27
Strandegård 94
Strandegårds
Dyrehave 91
Suså 110
Svenstrup 111
Svinø 11, 115
Svinø Strand 116
Sværdborg 20,
105f.
Tappernøje Kro 96
Tjørnemark 52
Toksværd 51, 54
Torup 21
Torup Bakker 107
Tubæk Å 62
Tudebæk 98
Udby 102ff.
Ugledige 4, 98f.
Ulvshale 6, 141
Vejlø 111
Vemmetofte 38
Vester Egesborg
111
Viemose Skov 121
Vildtbanegrøften
112
Vindbyholt 91f.
Vordingborg 18f.,
24, 26–28, 55f.,
81–89, 106
Vordingborg
Færgegård 84
Vordingborg Slot
81f., 88–90
Vråby 32
Øbjerggård 24,
114f.
Ørlev 15, 52, 102
Øster Egesborg 100
Ålebækgård 47

